

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE
DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNDE MİTOLOJİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tezi Hazırlayan:

Esen ŞAFAK

İSTANBUL, 2019

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE
DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNDE MİTOLOJİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tezi Hazırlayan:

Esen ŞAFAK

Öğrenci No:

150702015

Danışman:

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ

İSTANBUL, 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İslam Öncesi Dönemde Doğu Avrupa Türklerinde Mitoloji” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım. 31/01/2019

Aday: Esen ŞAFAK

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEZLİ YÜKSEK LİSANS SINAV TUTANAĞI

31/01/2019

Enstitümüz *Tarih* Anabilim Dalı *Tarih* Programı yüksek lisans öğrencilerinden 150702015 numaralı *Esen ŞAFAK'ın* “Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim – Öğretim Yönetmeliği”nin ilgili maddesine göre hazırlayarak, Enstitümüze teslim ettiği “*İslam Öncesi Dönemde Doğu Avrupa Türklerinde Mitoloji*” konulu tezini, Yönetim Kurulumuzun 15/01/2019 tarih ve 2019/03 sayılı toplantısında seçilen ve Taksim Yerleşkesinde toplanan biz jüri üyeleri huzurunda, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin 29. maddesinin 3. fıkrası gereğince (10) dakika süre ile aday tarafından savunulmuş ve sonuçta adayın tezi hakkında ~~oyçokluğu/oybirliği~~ ile ~~Kabul/Red veya Düzeltme~~ kararı verilmiştir.

İşbu tutanak, 4 nüsha olarak hazırlanmış ve Enstitü Müdürlüğü'ne sunulmak üzere tarafımızdan düzenlenmiştir.

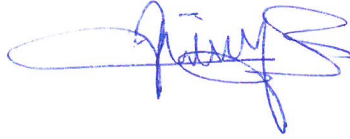
DANIŞMAN
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ
(Beykent Üniversitesi)

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Mağfiret YUNUSOĞLU
(Beykent Üniversitesi)

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
(29 Mayıs Üniversitesi)

Adı ve Soyadı : Esen Şafak
Danışmanı : Doç. Dr. Muzaffer Ürekli
Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans / 2019
Alanı : Tarih
İktisat Anahtar Kelimeler : Doğu Avrupa Türkleri, Mitoloji, Mitolojik Öge, Ölüm, Cenaze, Yas Törenleri

ÖZ

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNDE MİTOLOJİ

Bu çalışmada, kaynak taraması ile İslam öncesi dönemde Doğu Avrupa Türklerinde korunan ya da değişen mitolojik öğeler ve ifade ettikleri anlamlar incelenmiştir. Kapsam ölüm, cenaze, yas törenlerindeki mitolojik öğeleri içerecek şekilde belirlenmiştir.

Günümüzde mitoloji çalışmaları; yazılı kaynaklar, sanat eserleri, arkeolojik kalıntılar veya daha da önemlisi devam eden kültür uzantıları üzerinde yapılan, alan araştırmaları şeklinde yürütülmektedir. Bu kadar geniş bir bölge ve tarih için yukarıda bahsedilen şekilde yapılacak çalışmalar çok geniş bir kaynak ve zaman gerektireceği için, bu çalışma sadece kaynaklar üzerinde yapılmıştır. Tarihlerinde belirli bir noktada İslam'ı kabul eden topluluk, hanlık ve devletler, kapsam dışında tutularak, çalışma kapsamındaki devletler/topluluklar; İskitler, Avrupa Hunları, Sabarlar, Avarlar, Ogurlar, Büyük Bulgar Devleti, Tuna Bulgarları, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar-Kıpçaklar olarak belirlenmiştir. Yapılan araştırma neticesinde, Türkler değişen coğrafi koşullara geçseler, yeni dinlere geçiş yapsalar ve yeni kültürlerle etkileşimde olsalar da mitolojik öğelerinde artma/azalma olabildiği, öğelerin küçük değişiklikler geçirebildiği ancak temel mitolojik öğelerin binlerce yıldır neredeyse aynı şekilde kaldığı tespit edilmiştir.

Name and Surname : Esen Şafak
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Muzaffer Ürekli
Degree and Date : Master / 2019
Major : History
Key Words : Eastern European Turks, Mythology, Mythological Element, Death, Funeral, Mourning Ceremonies

ABSTARCT

MYTHOLOGY IN THE EASTERN EUROPEAN TURKS IN THE PRE-ISLAMIC PERIOD

In this paper, the protected mythological elements of pre-Islamic Eastern European Turks and it's meanings are examined by using literature review. The scope contains the mythological elements of death, funeral and mourning rites.

Modern-day mythological researches are focused on written sources, artworks, archaeological remains and more importantly field studies on ongoing cultural extensions. Regional and historical wideness bring the necessity of extensive researches in the diffractions which are above-mentioned. Therefore this paper is only focused on academic sources. The communities, khanates and states which were accepted Islam as an official religion at one point, are kept out of scope. In scope states/communities are identified as; Scythians, European Huns, Sabars, Avars, Ogurs, Great Bulgarian State, Danube Bulgarians, Khazars, Hungarians, Pechenegs, Oghuzs, Cumans-Kipchaqs. As a result of the researches, even though Turks change their geographical location or their religion, even interacted with other cultures over time, their main mythological assets preserved through the thousands of years while their number or some specific assets have minor changed.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ

ABSTARCT

İÇİNDEKİLER	i
RESİM LİSTESİ.....	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİT, MİTOLOJİ, KÜLT KAVRAMLARININ TANIMI VE MİTLERİN SINIFLANDIRILMASI

1.1. TANIMLAR.....	3
1.2. MİTLERİN SINIFLANDIRILMASI	9

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNİN TANITIMI, DİN VE İNANIŞLARI

2.1. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNİN TANITIMI	13
2.1.1. İskitler (Sakalar)	13
2.1.2. Sabarlar	14
2.1.3. Avrupa Hunları	15
2.1.4. Ogurlar	16
2.1.5. Hazarlar	17
2.1.6. Avarlar	19
2.1.7. Büyük Bulgar Devleti	20
2.1.8. Tuna Bulgarları.....	21
2.1.9. Peçenekler.....	22
2.1.10. Uzlar (Oğuzlar)	23
2.1.11. Kuman-Kıpçaklar	24
2.1.12. Macarlar.....	25

2.2. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNİN DİN VE İNANIŞLARI	26
2.2.1. İskitler (Sakalar)	30
2.2.2. Sabarlar	32
2.2.3. Avrupa Hunları	32
2.2.4. Ogurlar	33
2.2.5. Hazarlar	33
2.2.6. Avarlar	35
2.2.7. Büyük Bulgar Devleti	36
2.2.8. Tuna Bulgarları.....	36
2.2.9. Peçenekler	37
2.2.10. Uzlar (Oğuzlar)	37
2.2.11. Kuman-Kıpçaklar	38
2.2.12. Macarlar.....	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNDE İNSAN HAYATININ ÖNEMLİ ANLARINA İLİŞKİN BAZI MİTLER (ÖLÜM, CENAZE, YAS TÖRENLERİNDE MİTOLOJİK ÖĞELER)

3.1. İSKİTLER	42
3.1.1. Kurganlarda Birden Fazla İskelet Bulunması	50
3.1.2. Kurganlarda Çok Küçük Çocuk İskeletlerinin Olmayışı Ya Da Nadiren Rastlanması	50
3.1.3. Ölü Aşısı, Cenaze Yemeği	51
3.1.4. Yas Töreni Sırasında Yüzün Kesilmesi	51
3.1.5. Dağ	52
3.1.6. Ocak, Ateş, Kazan	52
3.1.7. Kupa/Ant Kadehi	55
3.1.8. Ayna	56
3.1.9. Alp, Kutalp, Kuyruğu Düğümlenmiş Savaş Atı	57
3.1.10. Kurban, At, Dağ Koyunu, Koç	59
3.1.11. Dağ Koyunu Ve Koç	61

3.1.12. Su Kültü/ Su Perisi	62
3.1.13. Hayat ağacı	63
3.1.14. Kanatlı Ejderha, Böke, Birkaç Hayvanın Bileşiminden Oluşan Özellikle Ejder Unsurlarının Yer Aldığı Sihirli-Mitsel Yaratıklar	66
3.1.15. Hayvan Mücadele Sahneleri	70
3.1.16. Avlanan Yabani Hayvanlar: Geyik, Dağ Tekesi, Karaca, Sarp Dağ Geyikleri, Ak Geyik	73
3.1.17. Kurt	76
3.1.18. Avlayan Vahşi Hayvanlar: Panter, Aslan, Kaplan Gibi Çevik, Vahşi Ve Avını Ele Geçiren Yırtıcı Hayvanlar	77
3.1.19. Yırtıcı Kuşlar Ve Yabani Kuşlar: Kartal, Garuda, Şahin, Doğan, Akbaba, Kuzgun Gibi Uçabilen Yabani Hayvanlar	77
3.2. SABARLAR	80
3.3. AVRUPA HUNLARI	80
3.3.1. Dönmek, Bir Şeyin Etrafında Dönmek, Ölünün Etrafında Dönmek	85
3.3.2. Balık Pulları İle Bezeme.....	86
3.3.3. Ağustos Böceği	87
3.4. OGURLAR	88
3.5. HAZARLAR.....	88
3.6. AVARLAR	91
3.6.1. Tavşan	93
3.6.2. Domuz	93
3.6.3. Köpek	94
3.6.4. Balık	95
3.7. BÜYÜK BULGAR DEVLETİ	96
3.8. TUNA BULGARLARI	96
3.9. PEÇENEKLER	99
3.9.1. Boğa/İnek, Kotuz, Çift hörgüçlü Deve	100
3.9.2. Dört Yön İşareti.....	102
3.9.3. Benekli Süsleme	104
3.10. UZLAR (OĞUZLAR).....	106
3.11. KUMAN-KIPÇAKLAR	109

3.12. MACARLAR	111
SONUÇ	113
KAYNAKÇA	117

RESİM LİSTESİ

	Sayfa No.
Resim 1. 2. Arjan Kurganı, Kazı Sırasında Çekilen Bir Görüntü, Rusya	40
Resim 2. Kurgan Reprodüksiyonu, Historisches Museum Bamberg, Almanya	41
Resim 3. Tagar Kültürü Dönemi, Kurgan Ve Balbal Görünümü, MÖ2-MS1, Rusya	44
Resim 4. Göktürk Dönemi Kurgan Reprodüksiyonu, Kurban Edilmiş At Postunun Düzenlemesi, Kazakistan	46
Resim 5. Avrupa Hun Kazanları, Törtel Kazanı	55
Resim 6. Ant Kadehi Tutan Heykeller	56
Resim 7. Demir Ayna, Pazırık Kurganı	57
Resim 8. Kutalp Ve Alp figürü, Kutalp Detayı, Alp Detayı, Nagyszentmiklos Hazinesi, Macaristan	58
Resim 9. Alp Figürü, Nagyszentmiklos Hazinesi, Macaristan.....	58
Resim 10. Kuyruğu Düğümlenmiş At Kalıntısının Düğümlenmiş Kuyruğu, Pazırık Kurganı, Rusya	59
Resim 11. Tulpar Reprodüksiyon, Esik Kurganı, Kazakistan.....	61
Resim 12. 1-Altay Şaman Davulu 2-Kuzey Sibirya Şaman Davulu 3-Saymalıtış Güneş Haleli/Başlı Adam.....	66
Resim 13. Zaman Çıkrığını Döndüren Çifte Evrenler (Kızıl İnci De Olabilir), Ahşap At Koşum Takımından Bir Parça, Tuekta Kurganı, Rusya.....	67
Resim 14. Böke Motifi Dövme Örnekleri, Rusya	68
Resim 15. Böke Motifi Detay, Rusya.....	68
Resim 16. Böke Motifli Alem	69
Resim 17. Fatih Sultan Mehmet'in Başında Ejderha Figürü Olan Portresi	70
Resim 18. Geyik Plaka, Esik Kurganı, Rusya	74
Resim 19. Pazırık Halısındaki, Üzerinde Benekler Olan Kutlu Geyikler	75
Resim 20. Kağan Sülalesi Tamgası, Dağ Keçisi	76
Resim 21. Kartal Motifi, Tuekta Kurganı, Rusya	78
Resim 22. Karakuş Motifi, Nagyszentmiklos Hazinesi, Macaristan.....	80
Resim 23. Balık Pulları ile süslenmiş eyer parçaları.....	87
Resim 24. Ağustos Böceği Şeklinde Süs Parçaları	88

Resim 25. Madara Kabartması, Bulgaristan.....	97
Resim 26. Madara Atlısı, Kabartma Ve Tamga Örnekleri.....	98
Resim 27. Boğa Motifi İle Yapılmış Çerezlik.....	101
Resim 28. Göktürk Sülalesi Tamgası Örnekleri Ve Yanında Kotuz Yazısı	102
Resim 29. Oz Tamgası, Gök Çarkı.....	104
Resim 30. Pelengî Ve Şâhî Benek Nakışlı Minder Üzerinde Oturan Kanunî Sultan Süleyman, (XVI. yy.), Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.....	106
Resim 31. Kumanlara Ait Balballar	111

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Makale
a.g.k.	: Adı Geçen Kitap
Bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
km2.	: Kilometrekare
M	: Metre
m2.	: Metrekare
No.	: Numara
S	: Sayı
ss	: Sayfa Sayısı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDTKD	: Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Çalışmanın amacı; İslam öncesi dönemde, Doğu Avrupa Türklerinin Mitolojisini incelemek, mitolojik öğelerde sabit kalan ve değişen noktaları belirlemektir.

Türk dünyasının mitleri, diğer milletlerin mitolojilerinden farklı olarak; daha çok merkezinde insanın olduğu, hayatla, yaşadığı çevreyle, yaşayış tarzıyla, doğadaki dost-düşman ilişkisiyle, onun güçlü ve güçsüz yönleri, çevresindeki doğa ve doğa olaylarıyla ilgilidir.

Türk mitolojisi incelemeleri henüz tamamlanmadığından, merkezine insanı alan, kendine yapısına özgü bir sınıflandırma da yapılmamıştır.

Genel olarak mitler sözlü geleneğe ait olmasına rağmen Yunan ve Mısır mitleri günümüzden binlerce yıl önce yazılı hale getirilmiştir. Türk mitleri görelî olarak çok daha yakın dönemde; bir şamanın ağzından nesir halinde derlenebilmiş ve halk hikayesi/masalına dönüşmüş veya Çinliler başta olmak üzere başka milletlerin yazılı kaynaklarında çevirisi bulunduğu için yazılı hale getirilebilmiştir. Bu bağlamda doğru kaynaklara ulaşabilmek ve değerlendirmelerini yapabilmek çalışmanın başlıca problemi olmuştur.

Bu çalışmamızda, (gelecekte yapılacak arkeolojik kazılar, yeni yazılı kaynakların keşfedilmesi ve yeni alan çalışmalarının yapılması ile değişebilecek, geliştirilebilecek bir alan olduğu unutulmadan) konuya genel bir bakış açısı sağlanmaya çalışılmıştır.

Amacımız İslam öncesi dönemde Doğu Avrupa Türklerinin mitolojisine genel bir bakış geliştirebilmek, benzerlik ya da farklılıkları belirleyebilmek olduğundan, en fazla bilgi ve kaynağın bulunduğu İnsan Hayatının Önemli Anlarına İlişkin Mitler başlığı altında, Ölüm-Yas-Cenaze törenleri yoluyla konu irdelenerek kapsam daraltılmıştır.

Her bir topluluk ve mitolojik öğe ayrı ayrı bir tez çalışması olabilecek genişliktedir. Bu nedenle çalışmada amacımız, topluluklarla ya da mitolojileri ile ilgili

tüm belge ve bilgiyi çalışmaya dahil etmek değil, bütünsel bir bakış açısıyla daha çok da temel mitolojik öğeler üzerinden, mit, inanç ve kültlerin yüzyıllar sonrasına aktarılıp aktarılmadığını belirlemek olmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde; Mit, Mitoloji, Kült gibi temel kavramların tanımı ve mitlerin sınıflandırması üzerinde durulmuştur. Bu bölümde diğer bölümlerde kullanılacak kavramlar netleştirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; İslam öncesi dönemde Doğu Avrupa Türklerinin tanıtımı yapılmış ve din ve inanışları hakkında bilgi verilerek, topluluğun mitolojisinde, değişime neden olabilecek ana temalar belirlenmiştir.

Üçüncü bölümde; toplulukların ölüm, cenaze, yas törenleri yazılı kaynaklar üzerinden araştırılmış, kurganların incelendiği arkeolojik çalışmalar ile karşılaştırılarak, söylence ile fiziksel kanıtın birbirini destekleyip, desteklemediği, birbirini tamamlayıp, tamamlamadığı kontrol edilmiştir. Yazılı kaynakların ve kurganlara ait arkeolojik çalışmaların yetersiz kalabildiği noktalarda, diğer arkeolojik kanıtlar ve toplulukların günümüze ulaşan bakiyelerinin, mitolojik öğelerindeki izler araştırılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında mitolojik öğeler belirlenmiş, bu öğelere ait kült ve inançlara yönelik temel unsurlar belirlenmiştir.

Sonuç bölümünde; çalışmada verilen tüm bilgiler ışığında İslam öncesi dönemde, Doğu Avrupa Türklerinin ölüm, cenaze, yas törenlerinin tüm değişkenlere (coğrafi koşullar, din değişikliği, farklı kültürler ile etkileşim gibi) rağmen, günümüze kadar korunan temel öğelerinin olduğu, koşulların sebep olduğu ekleme ve değişikliklerin, vardığımız sonucu değiştirmeyecek minimal düzeyde kaldığı anlaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİT, MİTOLOJİ, KÜLT KAVRAMLARININ TANIMI VE MİTLERİN SINIFLANDIRILMASI

1.1. TANIMLAR

Çalışmamızın bu bölümünü daha sonra üzerinde duracağımız kavramları açıklamaya ayırdık.

İnsanlık, yaşadığı ilk çağlardan itibaren gördüğü dünyayı anlamaya ve her kavram ve olgu için bir açıklama getirmeye çalışmıştır. Geçmişin dini/bilimi olarak adlandırabileceğimiz mitler, insanın içinde bulunduğu ve görebildiği evren, hayvanlar, bitkiler ve en önemlisi, insanın nasıl ortaya çıktığını, nasıl, nereden geldiğini ve nasıl yok olduğunu, açıklamaya çalışan “*gerçek ve kutsal*”¹ anlatmalardır. Günümüzde bilim ile yapılan bu anlamlandırma çabası, ilkel dönemlerde ancak beş duyu organı ile yapılabildiğinden, bu duyu organları ile açıklanamayan olgular için eski çağlarda, genellikle doğaüstü bir tanımlama yapılmıştır.²

Mitler “şimdi” nin nasıl meydana geldiğini anlatmak amacıyla geçmişe dönerek olağanüstü bir başlangıç yaratır. Yaratılan olağanüstü başlangıçlar nedeniyle 19.yy’a kadar Batı düşünce biçiminde hayal ürünü, uydurma olarak nitelenmiştir.³

Bugünün bilimi ve dini ile geçmişin bilim ve dini arasındaki bilgi birikimimiz arasındaki farklara dayanarak, sadece birini gerçek kabul etmemiz, diğerini hayali, yanlış, bilime ters kabul etmemize neden olmaktadır. Oysa mitolojik efsanelerin söylendiği her dönem bu bilgiler toplumlar için gerçek, bilgi birikimlerine ve mantığına uygundur. Çevre koşullar değiştikçe ve toplumun bilgisi arttıkça mitleri de değişip, gelişmekte, toplum için gerçekliğini korumaktadır.

¹ Pınar Dönmez, *Türk Mitolojisi Üzerine Türkiye’de Yapılan Yayınların Bibliyografyası ve Bu Yayınların Analizi*, Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir 2001, ss.8.

² Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, (2.Baskı), Kuram, İstanbul, 2001, ss.11-26.

³ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, ss.11-26.

19.yy'ın ikinci yarısından itibaren, mitlerin toplum ve kültür üzerindeki etkilerinin anlaşılmasıyla, mitoloji, ilkel toplumların andığı biçimde, “*örnek gösterilecek model ve gerçek öyküler*” olarak algılanmaya başlamıştır.

Mit “*uydurulmuş söz*” anlamındaki “*mythos*” deyiminden türetilmiştir. Efsane, söylence olarak da ifade edilen mit, Osmanlıca *ustûre, esâtir*, Yunanca *mythos*, İngilizce *myth*, Fransızca *mythe*, Almanca *mythe*, Rusça *mif* olarak ifade edilmektedir.⁴

Mit, mitoloji, kült kelimelerinin Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe sözlüğüne göre anlamları;

“**Mit**”; “*geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi, efsane, söylence, mitos*”⁵,

“**Mitoloji**”; “*mitleri, doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan, inceleyen bilim*” olarak tanımlanmaktadır.⁶

“**Söylence**”; Felsefe Terimleri Sözlüğünde, a) *Tanrılar, kahramanlar, önceki çağların olayları üzerine anlatılanlar, masallar, öyküler.* b) *Bir toplumda öykü biçiminde canlı olarak yaşayan eski gelenek ve görenekler bağlamı, insanlığın en eski yaşantı ve düşüncelerinde dile gelmiş olan öyküler.* c) *İmgelem ürünü olarak estetik incelemenin konusu olan öyküler.* d) *Ulusların en eski yaşantılarının simgesel olarak dile gelişi,*⁷ Halkbilim Terimleri Sözlüğünde; *dinsel nitelikleri olan erkek ve kadınlarla ilgili olaylarla, kutsal varlıklarla ilişkili hayvan, bitki ve nesneleri konu alan masal türü,*⁸ Tarih Terimleri Sözlüğünde; *tarih öncesi Tanrıların serüvenlerini anlatan öykü,*⁹ olarak tanımlanmaktadır.

⁴ Dönmez, a.g.e., ss.11.

⁵ “*Mit*”, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu (TDK), 2018, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, Erişim Tarihi: 28/12/2018

⁶ “*Mitoloji*”, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu (TDK), 2018, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, Erişim Tarihi: 28/12/2018

⁷ “*Söylence*”, Felsefe Terimleri Sözlüğü, TDK, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat, Erişim Tarihi: 29/12/2018

⁸ “*Söylence*”, Halkbilim Terimleri Sözlüğünde, TDK, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat, Erişim Tarihi: 29/12/2018

⁹ “*Söylence*”, Tarih Terimleri Sözlüğü, TDK, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat, Erişim Tarihi: 29/12/2018

Mit, mitoloji, efsane, destan kavramları, farklı dillerdeki karşılıklarının birbirinin yerine kullanılması nedeniyle birbiri ile karışabilmektedir.

TDK, Türkçe sözlüğünde, “**Efsane**”; “*Eski çağlardan beri söylenegelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâye, söylence ya da gerçeğe dayanmayan, asılsız söz, hikâye vb*” olarak tanımlanmıştır. Tanım incelendiğinde Mit ile çok yakın bir anlamı var gibidir.

Aralarındaki temel farkları belirtmemiz gerekirse; mitler daha çok evren, dünya, insan, gibi bütünün yaradılışı ile ilgili konularla ilgilenir. Mitlerde yer alan görevliler; Tanrı ve Yarı Tanrı özellikleri gösteren doğa üstü varlıklardır. Göksel unsurların insan hayatının şekillenmesindeki rolü önemlidir. İnsan bu hikayelerde konu olabilir. Mitler, efsanelere göre daha kutsaldır. Mitlerin genellikle tarih ile bağları kurulamaz. Mitler çok eski zamanları, kadim zamanları anlatır.¹⁰

Efsane ise mitlere göre daha yakın tarihi anlatır. Bazılarında tarih ile bir bağ kurulabilir. Kahramanları yine Tanrılar ve Yarı Tanrı özelliği gösteren varlıklar olabildiği gibi, insan da olabilir. Tema, insanlığın iyiliği ve devamı içeriklidir. Efsaneler sosyal toplumu ilgilendirir ve fantastik öğeler mitlere göre daha azdır. Efsanelerin gerçekçiliği mitlere göre daha fazladır. Efsaneler de kutsal motifleri içerebilir.¹¹

Bahaeddin Ögel, “*Türk Mitolojisi*” adlı iki ciltlik kitabında, “*Brockhaus*” adlı Almanların yazdığı ansiklopediden alıntılarla, efsane ve destan arasındaki farkın altını çizer. Bu alıntıda, tarihte adı geçmeyen, unutulmuş ve kim olduğunu bilmediğimiz kahramanlara ait olağanüstü hikayeler, mitolojik “**efsane (mit)**”, tarihte yaşadığını ve kim olduğunu kesin olarak bildiğimiz kişilere ait hikayeler ise “**destan**” olarak verilmektedir.¹²

“**Kült**”; tapma, tapınım, din, dini merasim ibadet, ayin manalarında kullanılmaktadır. Kült belirli bir ilaha, dua veya niyaz şeklinde olabilir. Tanımlamalar

¹⁰ Ahmet Çaycı, Mehmet Akgül, Güngör Karauğuz, Hasan Ali Şahin, Asuman Baldıran, Remzi Duran ve Ahmet Aras, *Mitoloji ve Din*, (1 Baskı), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2012, ss.5.

¹¹ Çaycı, Akgül, Karauğuz, Şahin, Baldıran, Duran ve Aras, a.g.k., ss.6.

¹² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C1, (6. Baskı), TTK, Ankara, 2014, ss.XVII-XIX.

ışığında Kült din manasında kullanılsa da pratikte toplumun genel inanç ve ibadetlerinin dışında kalan, yerel, halka ait uygulamaları da ifade edebilir.¹³

Nitekim Türk kültüründe kültler, doğrudan Tanrı ile ilişkili değildir. Tanrıya ulaşmak ve niyaz da bulunmak için kültler aracı olarak görülmektedirler. Türklere ait kültlere; Atalar Kültü, Dağ Kültü, Ağaç Kültü, Ateş Kültü, Su Kültü gibi örnekler sıralanabilir.¹⁴

“Kut”; TDK, Türkçe sözlüğe göre “*Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç*” anlamına gelir.¹⁵ “*Ruh ve can*”¹⁶, “*Mutluluk ve yaşam sevinci*”¹⁷ anlamlarında da kullanılır. Mitolojide, “*İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket*” anlamındadır. Kutadgu Bilig’te “*Tanrı tarafından onanmış mutluluk, şans, talih, devlet*” anlamına gelmektedir.¹⁸ Kut Türk topluluklarının yönetim sisteminde “*siyasi güç, iktidar, bereket, hayır*” anlamlarında da kullanılır ve bu güç, yönetici soya, Tanrı tarafından verilmektedir. Babadan oğula kan yoluyla geçen kut ile Han/Hakan/Kağan yönetme yetkisini doğrudan Tanrıdan alır. Bu anlayış nedeniyle Hükümdar, adalet ve hukukun temsilidir. Halk yönetici ailenin Kut’u Tanrıdan aldığına inanır ve Han/Hakan/Kağan’ın gücüne inanır, hükümdarın tüm yasa ve emirlerine uyar.¹⁹

¹³ Çaycı, Akgül, Karağuz, Şahin, Baldıran, Duran ve Aras, a.g.k., ss.10-15.

¹⁴ Çaycı, Akgül, Karağuz, Şahin, Baldıran, Duran ve Aras, a.g.k., ss.10-15.

¹⁵ “*Kut*”, Türkçe Sözlük, TDK, 2018, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, Erişim Tarihi: 28/12/2018

¹⁶ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, (1. Baskı), Kabalcı, İstanbul, 2011, ss.137.

¹⁷ Fuzuli Bayat, *Türk Kültüründe Kadın Şamanlar*, 3. Baskı, İstanbul, 2015, ss.108.

¹⁸ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, 1.Baskı, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul, 2015, ss. IX-X.

¹⁹ Çaycı, Akgül, Karağuz, Şahin, Baldıran, Duran ve Aras, a.g.k., ss.9.

Totem/Ongun/Töz;

Eski çağlarda insan ya da topluluğun kutsallık atfederek, onları ataları kabul ettiği, nesnelere “**totem**”²⁰ ya da “**ongun**”²¹ denilmektedir. Bu nesneler bir tabiat fenomeni olabileceği gibi bir hayvan, bitki de olabilir. Türkler Ongun’a, “**töz, tös**” derler.²²

Totem/Ongunlar ile insan arasında bir bağ vardır. Bu bağ nedeniyle ongun hayvanın avlanması, yenmesi, ağacın kesilmesi yasak olabilir. Dini ritüellerde insanlar ongun hayvanlarını taklit edebilir.²³ Bahaddin Ögel’e göre *hayvan şekline (donuna girme)* girebilme inancı da totemizmden kalan bir inançtır.²⁴

Fuzuli Bayat’a göre Türklerde, ongun iyi de kötü de olabilir. Ancak ölen herkes ongun olmaz. Tözler ise ailenin ya da bireysel olarak bir kişinin koruyucusu, Ata ruhu gibi algılanabilir.²⁵

Mit, mitoloji, söylence, söylencebilim tanımlarından da görüleceği üzere, konu, kahraman, olaylar dikkate alınarak çok çeşitli gruplar oluşturulabilir. Mitlerin, bütün tür ve işlevlerini tarif eden tek bir tanım yapabilmek zordur. Mircea Eliade, herkesçe kabul edilebilecek tanımları yapmaya çalışmak yerine, mitlerin özelliklerini belirlemenin daha doğru bir yaklaşım olacağını söyler. Eliade’ye göre mitlere ait özellikler;²⁶

²⁰ “Totem”, Tarih Terimleri Sözlüğü, TDK, 2018,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat, Erişim Tarihi: 29/12/2018 (“Bir insan topluluğunun ya da tek bir kişinin gizemsel ve büyüsel duygularla bağlı bulunduğu hayvan, bitki, doğasal olay ya da cansız bir nesne”)

²¹ “Ongun”, Ongon, Tarih Terimleri Sözlüğü, 2018, TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat, Erişim Tarihi: 29/12/2018 (“Kimi ilkel topluluklarda üyelerin ataları olduğuna inanarak kendilerini özel bir biçimde bağlı duydukları, topluluğa adını veren hayvan, ağaç, -yel gibi herhangi bir doğal nesne ya da olay”)

²² Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, (8. Baskı), TTK, Ankara, 2015, ss.2.

²³ Çaycı, Akgül, Karauğuz, Şahin, Baldıran, Duran ve Aras, a.g.k., ss.7-8.

²⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, (6. Baskı), TTK, Ankara, 2014, ss.717-719.

²⁵ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I, Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, C1, (3. Baskı), Ötüken, İstanbul, 2015, ss.354.

²⁶ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, ss.11-26.

a- Mitler, Tanrı, melek, şeytan, canavarlar, periler gibi doğaüstü varlıklar ve onların yaşadıklarına ve eylemlerine ait hikayeleri anlatır,

b- Mitler, anlatıldığı dönemde “*gerçek ve kutsal*” kabul edilir, (Dünya’nın yaratılmasına ilişkin mit, her toplumda, o toplumun bilgi birikimine göre şekillenmiştir. Dünya var olduğuna, dünyanın oluşumuna dair başka da bir bilgi olmadığına ve yaratılış doğaüstü kutsal bir varlık tarafından gerçekleştirildiğine göre, o toplum için bu bilgi gerçektir.)

c- Mitler her zaman bir yaratılış ile ilgilidir. Evrenin, dünyanın, devletin, insanın, kahramanın, bir davranış ya da tutumun yaratılışı gibi. İnsan yaşadığı toplumda bu başlangıçlar ve olayları, davranışları kendine örnek alır.

d- Miti bilmek, tören havası içinde anlatılması ya da bir ritüel ile gerçekleşmesi ile toplumlarda yaşatılması anlamına gelir. Kurban törenlerini gerçekleştirmek, din adamının kutsal olan olaylara dair anlattıkları, bu efsanelerdeki öğelerin ve bu öğelerin kökenlerinin bilinmesini sağlar. Toplamlar, kökenini bildiği varlık ve olaylara hâkim olabilir ve istenen şekilde yönlendirilip kullanabilir. (Eski çağlarda yaşayanlar için doğal afetler açıklanamaz olgulardır). İnsanların doğal afetlerin nasıl oluştuğuna dair efsaneleri, onların bu afetlerden nasıl sakınabileceğine dair bilgileri de içerdiğinden, insanlar artık, bu öge için yapılması gerekeni bilerek, ögeyi yönetme becerisi ile donatılmış olur. Örneğin bir toplum için, depremlerin olmasının nedeni, efsanelerinde Toprak Tanrısının kızması ise ve sakınmak için her sene bir kurban töreni düzenlenmesi gerekiyorsa, yapılan tören toplum için önemli ve kutsaldır. (Aynı şekilde bir ilacın ve bitkinin kökenini bilmek, onu kullanabilme becerisini getirir.)

e- İnsanlar mitleri, bizim şu anda geçmişe dönüp metinler üzerinden okuduğumuz gibi yaşamazlar. Toplum, efsaneye konu olan başlangıca dair, onun ritüeller ile anımsatıldığı ve tekrar aynı olay yaşanıyor muşçasına, gerçekleşme aşamasına getirilen törenler sayesinde, kutsal, coşku yaratan gücün etkisine girerek yaşar. Her toplumun gerçek ve gerçek olmayan hikayeleri vardır. Masal ve destan diyebileceğimiz hikayeler her zaman herkese anlatılır. Oysa mitler gerçek kategorisine girer ve her koşulda anlatılmaz. Kutsal bir tören ve ritüel ile aktarılır.

Mitler sözlü geleneklerin tümü gibi çevre koşullar değiştiğinde ve toplumun bilgisi arttıkça farklılaşır ve gelişir. Mitler genellikle tarihi bilgi içermezler, buna rağmen, toplumun yaşadığı döneme ilişkin, öge ve bilgileri de içinde barındırdığı ve daha önemlisi değişiklikler ile önemli olaylara ilişkin ekler de aldıkları için, tarih öncesi periyodlar için bilgi kaynağıdır.

Mitler ait olduğu toplumun karakteristik özelliklerini, değer yargılarını da içinde barındırır. Toplum ve bilim geliştikçe mitolojik efsaneler gerçekliğini kaybeder ve masal, destan, halk hikayelerine dönüşür. Gelenek ve görenekler, deyimler, kıssadan hisse veren hikayeler, toplumun mitolojik efsane ve öğelerinin izlerini taşır. Dilde kalıcı değişiklik de yaratan mitlerin, zamanla kökeni unutulsa da dildeki izleri, yüzlerce yıl sonra dahi bulunabilir.

1.2. MİTLERİN SINIFLANDIRILMASI

Mit tanımında olduğu gibi mitlerin sınıflandırmasında da bilim adamları farklı yollar izlediğinden herkesin kabul ettiği ortak bir sınıflandırma yapılmamıştır.

Farklı tezlerin oluşmasının ilk nedenini, mitlerin ilk ortaya çıkışı ile ilgili farklı teorilerin olmasında, aramak gerekebilir. Dursun Ali Tökel'in, mitlerin ortaya çıkışına ait teorisi üzerinden yaptığı sınıflandırma;²⁷

a- Kutsal kitapların içeriklerinden türeyen “*Scriptural Mitoloji*”,

b- Tarihte yaşamış gerçek kişi ve gerçek olayların zamanla değişerek, ekler ve doğaüstü öğeler eklenerek türeyen “*Tarihsel Teori*”,

c- Eski çağlardaki olayların içerdiği felsefe, tarih ve toplumsal ahlak kurallarını alegorik bir biçimde yansıtmak için söylenen ve yaygınlaşan “*Alegorik²⁸ teori*”,

²⁷ Dönmez, a.g.e. ss.15 (Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, ss.13-14.)

²⁸ Simge

d- Doğadaki elementlerin gücünü keşfeden ve bunlara tapmaya başlayan insanların, bu gücü kontrol edebilen Tanrı'ya inanması ve geçişi sağlayan “*Fiziksel teori*”, şeklindedir.

Pınar Dönmez, “*Türk Mitolojisi Üzerine Türkiye’de yapılan Yayınların Bibliyografyası ve Bu Yayınların Analizi*” isimli yüksek lisans tezinde, Lauri Hanko’nun, mitleri “*modern teoriler*” başlığı altında sınıflandırmasını vermiştir. Bu sınıflandırmaya göre;²⁹

a. Bilimsel Kategorilerin Kaynağı Olarak Mitler: Gizemli olayların açıklandığı ve bu fenomenler arasındaki ilişkileri açıklayan mitler.

b. Sembolik İfade Formu Olarak Mitler: Sanatın içinde onun bir parçası olarak kendini ifade etme biçiminin sembolik ifadesi olan mitler.

c-Vicdanın Bir Yansıması Olarak Mitler: Bir kısmı inançları ifade eden ve bu manada gelenek, görenek ve yaşamın, vicdani yüzü olan mitler.

d. İnsanların Hayata Adapte Olmasının Bir Faktörü Olarak Mitler: Toplumun dünya ve insana bakış açısını ifade eden, sosyo-kültürel problemleri yaratan olgular üzerinden, seçim imkânı veren mitler.

e. Hareketin Kaynağı Olarak Mitler: Mit, geçmişte var olan ve şimdi de devam etmekte olan davranışları destekler. Mitler, şartlar ve çıkarlarla ilgili belirli bir tasavvur sağlar. Mitler, sosyal yıkıcı etkilerin dışında insanların duygularını temizleyerek, güvenlik supabı rolü oynarlar.

f. Sosyal Kurumların Yasaları Olarak Mitler: Din ve halk inanmalarını destekleyerek, kurumsal bir yapı altında onlarla bütünleşen mitler.

g. Sosyal İlgilerin İşaretleri Olarak Mitler: Ait olduğu toplum ve/veya sosyal kurumun konuları ile bağlantı kuran mitler.

²⁹ Dönmez, a.g.e. ss.16-18 (Lauri Hanko, “*The Problem of Defining Myth.*” Sacred Narrative, Readings in the Theory of Myth. Hazırlayan: Alan Dundes. ABD: 1984, ss.35-56.)

h. Sosyal Yapının, Kültürün vb. Aynası Olarak Mitler: Ait olduğu toplum ve kültürün unsurlarını açıklayan mitler.

i. Tarihi Olayların Sonucu Olarak Mitler: Tarihte belli bir olay ile bağlantılı olarak oluşan ve olayı açıklayan mitler.

j. Din  İletişim Olarak Mitler: Din ve Halk inanmalarındaki iletişimi arttıran, bu iletişim için dilde inançlar ilgili faktörleri çoğaltan mitler.

k. Din  Bir Tür Olarak Mitler: Dinin kendisine ait olup inananlarını arttırmayı hedefleyen anlatım şekli olan mitler.

l. Yapının Merkezi Olarak Mitler: Yapısı ve anlamı ile ilgili, inceleme yapılarak, o kültüre ait tüm mitlerin incelenmesini sağlanan metoda göre sınıflandırılan mitler.

Mitlerin incelenmesi konusunda farklı sınıflandırmalar da yapılmıştır. İlk akla gelen Dünya Mitolojisini inceleyen başvuru kitaplarında sıkça başvurulan bir yöntem olarak, mitolojinin genellikle yerel milletlere özel olması nedeniyle, Yunan, Türk, Hint, Kelt mitolojisi gibi ait olduğu ülke, bölge ve/veya millet ile ilişkili olarak sınıflandırılmalarıdır.³⁰

Daha detaya inildiğinde S. Henry Hooke, Ortadoğu mitolojisi isimli kitabının giriş bölümünde, sadece mitlerin işlevlerini dikkate alarak yaptığı sınıflandırmadan aşağıdaki şekilde bahseder.³¹

Ritüel Mitler,

Orijin (K ken) Mitleri,

Kült ( brani Mitleri  rneği ile açıklanabilir),

Prestij (kahraman) Mitleri,

³⁰ Peter Delius Verlag Kadrosu (Mattyew Bullen, Brian Collins, ..), *Mitoloji*, (2009 Baskısı), NTV Yayınları, Çin, ss.1-480.

³¹ S.Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi- Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları*, (2.Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 1993, ss.10-15

Estalalogya (dünyanın sonu mitleri) Mitleri.

Mircea Eliade "*Mitlerin Özellikleri*" adlı eserinde mitleri sınıflandıran bir yapıdan bahsetmez. Kitabın bütününde ise kozmogoni, (orijin) köken mitleri ile Eskatoloji ile ilgili mitlerin incelendiği görülmektedir. Eliade, sınıfları belirtmese de Hooke'un tanımladıklarıyla benzer bir yapıda mitleri incelediği düşünülebilir.³²

³² Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, ss.11-26.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNİN TANITIMI, DİN VE İNANIŞLARI

2.1. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNİN TANITIMI

Tarihte kurulan Türk imparatorluklarında, yönetici kitle Türk olmakla beraber, genellikle halk, çok farklı milletlerin konfederatif yapıda birleştiği topluluklardan meydana gelmiştir. Bu yapı nedeniyle, Türklerin tarih sahnesine çıkmasından itibaren, azınlıkta oldukları büyük toplulukları yönettikleri görülmektedir.³³

Çok çeşitli ırk, din ve yaşam biçimine sahip topluluklar, ancak çok güçlü bir devlet yapısı ve lider ile ayakta tutulabilmiştir. Bu yapının negatif etkisi ise, devletleri bir arada tutan güçlü liderin kaybedilmesinin, devletten kopuşları da beraberinde getirmesidir. Dünya tarihinde bu kadar çok, Türk devlet ve imparatorluğunun kurulmasının nedeninin, Türklerin teşkilatlanma becerisi olduğu, dağılmasının sebebinin de bahsedilen konfederatif yapı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

2.1.1. İskitler (Sakalar)

İskitler³⁴ Asya ile Avrupa arasındaki ilk geçiş devleti olarak kabul edilmektedir. 7000 km'den daha uzun olan ülkeleri, Çin seddinden, Tuna nehrine kadar olan bölgededir. İskitler, Kimmerler, Urartular, Asur, Pers, Sarmat, Çin, Kelt ve Greklerle etkileşimde olmuşlardır. Bu devletler ile ilişkileri nedeniyle, İskitler hakkında bilgi veren kaynaklar; Asur, Grek, Pers, Çin kaynakları olarak sıralanabilir.³⁵ İskitlerin yaşadığı dönemlerden yüzyıllar sonra bile, bazı Türk toplulukları İskit olarak

³³ Herodot, “*Tarih*” adlı eserinde İskitler için aynı konudan bahseder ve İskitlerin nüfusunun çok kalabalık olduğunu ama asıl İskit halkının sayısının az olduğunu aktarır. (Herodot, *Tarih*, (10. Baskı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, IV-81, ss.328.)

³⁴ İskit, Scyth, Saka, Skolai, Skudai, Sai

³⁵ İlhami Durmuş, “*İskitler*”, Karatay.O, Acar.S, (Eds), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (2. Baskı), Kitabevi, İstanbul, 2015. ss.11.

anılmaya devam ettiğinden,³⁶ İskitlerden bahseden metinlerin, hangi dönemi anlattığına ve hangi topluluğun kastedildiğine dikkat edilmelidir.

M.Ö. 8. yüzyıldan M.S. 3. yüzyıla kadar, devam eden devletleri ile göçebe yaşamı tercih eden İskitlerin evleri, onların peşlerinde sürükledikleri arabalarıdır.³⁷

M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren batıdan Kelt, doğudan Sarmat saldırıları nedeniyle zayıflayan İskitlerin, topraklarının tamamının Sarmatlar'a geçişi, dört asır sürmüş ve M.S. 3. yüzyılda bu süreç tamamlanmıştır.³⁸

Kent Türkleri, Kaşkarlılar, Tarançılar ve Yakut (Saha) Türklerinin, İskitlerin devamı olduğunu ileri sürenler de vardır.³⁹

2.1.2. Sabarlar

Sabarların⁴⁰ Batı Sibirya ile Kafkasya'nın kuzeyinde yer aldıkları, Asya Hun imparatorluğuna bağlıyken, Avarların baskısı ile Batı'ya göçen bir topluluk oldukları düşünülmektedir. Bizans ve Sasani İmpatorlukları ile de komşu olan Sabarlar, 6. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da görülmüşler ve Bulgarları hakimiyet altına alarak geniş bir yurt edinmişlerdir.⁴¹

Slav, Moğol, Fin-Ogur olduklarına dair argümanlar ileri sürülse de dil ve kültürlerini içeren çalışmalar, Türk olduklarını ispatlamıştır.⁴²

531 yılında başlayıp, yaklaşık 50 yıl süren Sasanilerle mücadeleleri neticesinde güçten düşen Sabarlar, 557 yılında Avarların yaptığı hücum ile dağılmışlardır. Topraklarının bir kısmı Bizans, bir kısmı da Göktürklerin Batı kanadının kontrolü altına giren Sabarlar, bu tarihten sonra devlet olarak değil de dağınık topluluklar olarak görülmektedir. Göktürklerin dağılması ile bağımsız bir devlet haline gelen, Hazar

³⁶ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, (1.Baskı), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, ss.51.

³⁷ Herodot, a.g.k., IV-46, ss.313.

³⁸ Durmuş, "İskitler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.41-55.

³⁹ Durmuş, "İskitler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.39.

⁴⁰ Sabar, Sabeir, Saber, Sabir, Sebir, Suber, Savir, Sibir

⁴¹ Muzaffer Ürekli, Abdülkadir Donuk, Ahmet Taşağıl,...ve Yaşar Çoruhlu, *Türk Dünyası Kültür Atlası*, C1, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1997, ss.117.

⁴² Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.117.

Devletinin kuruluşunda önemli bir yere sahip, Belencer ve Semender kavimleri Sabarlardandır.⁴³

Batı Sibirya’da yaşayan Vogul, Ostiyak ve İrtiş tatarları, Sabarları ataları olarak kabul etmektedir.⁴⁴

Bugün geniş bir coğrafyayı ifade eden Sibirya adı, Sabarlardan gelmektedir.⁴⁵

2.1.3. Avrupa Hunları

Avrupa Hunları, miladın ilk yıllarından itibaren yaklaşık 350 yıllık bir periyod içinde; öncelikle Asya Hun imparatorluğundaki iç mücadeleler, sonra Moğol Hsien-pi ve Çinlilerin baskıları⁴⁶ ile son olarak da batıda kalabalıklaşan gruplara otlakların yetersiz kalması sonucu, Kafkasya bozkırlarına kadar yayılmışlardır. 350 yılında Alanları yendiklerinde, Batı kaynaklarında ortaya çıkan Hunlar, Avrupa’nın tüm siyasi haritasını değiştirecek olan, kavimler göçünü başlattıkları 375 yıllarından itibaren, Avrupa önlerinde görülmüşlerdir.⁴⁷

Yönetici kitlesi Hun Türkleri olan Avrupa Hunları; siyasi anlamda kral veya yöneticileri aracılığı ile kendilerine bağlı olan diğer Türk boyları, İran asıllı kavimler, Fin-Ogur boyları, Germen Kavimleri ve Slav kabilelerinden oluşan bir imparatorluktur.⁴⁸

Avrupa Hun Devleti, sınırlarının en geniş olduğu dönemde, bugünkü Hollanda, Danimarka, Litvanya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Polonya, Macaristan, Almanya, Romanya, Ukrayna, Bulgaristan, Slovakya, Moldova, Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan topraklarının tamamı ile İsveç, Rusya, Türkiye ve İran’ın belirli bölgelerini içine alan bir imparatorluk görünümündedir. Aynı dönemde Franklar, Batı Roma, Doğu Roma, Sasaniler, Büyük Hun Devleti ve İskandinavlar devletin sınır komşularıdır.

⁴³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (37. Baskı), Ötüken, İstanbul, 2014, ss.153.

⁴⁴ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, (2.Baskı), TTK, Ankara, 2013, ss.16.

⁴⁵ Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, ss.273

⁴⁶ Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.94-95.

⁴⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, (1.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2013, ss.52.

⁴⁸ Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, ss.254.

Attila'nın 458 yılında ölmesinden sonra devlette çözümler başlamıştır. Attila'dan sonra tahta geçen en büyük oğul İlek, Gepid kralı ile yaptığı savaşta öldürülmüş, ortanca oğul Dengizik 469'da Bizans ile yaptığı savaşta yenilip esir düşmüş ve İstanbul'da idam edilmiş ve Attila'nın en küçük oğlu olan İrnek, Karadeniz'in kuzeyine dönmüş ve Ogur Türkleri ile birleşerek Bulgarları meydana getirmiştir. 469 yılı, Avrupa Hun devletinin yıkılışı olarak kabul edilmektedir.⁴⁹

Avrupa tarihinde büyük etkisi olan Attila, tüm Türk Tarihi içindeki en ünlü Türk Hükümdarlarından biridir. Bugün Bulgarlar, Macarlar hükümdar listelerini Attila ile başlatmaktadır.

2.1.4. Ogurlar

Ogurlar⁵⁰ hakkında eldeki bilgiler, başlangıçta onların Sır Derya⁵¹-Çuy⁵² arasındaki bölge, Batı Kazakistan bozkırları ve Yayık ırmakları bölgesinde üç ayrı kütle olarak yaşadıkları yönündedir. On Ogurlar, Otuz Ogurlar ve Dokuz Ogurlar isimleri ile anılan bu gruplar, Sabarlar tarafından itilmeleri ile Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde de ayrı gruplar olarak kaldıkları görünmektedir.⁵³ Kaynaklarda Sarogur (Sarı ya da Ak Ogur), Bittigur (Beş Ogur), Ungur-Hunugur (On Ogur) boy birlikleri olarak görülmektedir.

Attila'nın ölümünden sonra dağılan Avrupa Hunlarının, İrnek idaresindeki bölümüne katılan Ogurlar, daha sonra karışık anlamına gelen “*Bulgar*” olarak isimlendirilmişlerdir.⁵⁴ İrnek'in devletinin, tamamen dağılmasının ardından, diğer gruplara göre Batı'da kalan Dokuz Ogurlar, Avarlara bağlanmış, Doğu'daki On Ogurlar ve Otuz Ogurlar Büyük Bulgar devletini kurmuşlardır.⁵⁵

⁴⁹ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, ss.162-169.

⁵⁰ Ogur, On Ogur, Ungur-Hunugur, Dokuz Ogur, Otuz Ogur, Sarogur, Sarı Ogur, Ak Ogur, Bittigur, Beş Ogur,

⁵¹ Seyhun

⁵² Çu

⁵³ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.14.

⁵⁴ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, ss.259.

⁵⁵ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.15.

Osman Karatay, Constantinos Porphyrogenitus'un "*De Administrando Imperio*" adlı eserinde verdiği bilgilerden yola çıkarak, Hırvatların yönetici kitlesinin Ogur olduğunu, kalabalık bir Slav topluluğu ile Dalmaçya kıyılarına gelerek, Hırvat devletini kurdukları tezini savunur.⁵⁶

Ogurlar üzerine yapılan araştırmalar ışığında, Ogur halkının, Avar ve Bulgar halkları içinde eridikleri sonucuna varılabilir.

2.1.5. Hazarlar

Hazarlar, bulundukları bölgede Göktürklerle tabi bir uç devlet teşkilatı iken, Göktürklerin 630 yılında Çinliler tarafından yenilgiye uğratılmalarından sonra, bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır.⁵⁷ Hazarların, Sabarların devamı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hazarların ana kitlesini oluşturan halklar çeşitli Türk kabileleri olmasına rağmen, esas kitleyi oluşturan Sabarların, Belencer ve Semender boylarıdır.⁵⁸ Diğer pek çok Türk devlet/imparatorluklarında olduğu gibi nüfus; Türk, Arap, Slav ve Fin gibi farklı ırka; Müslüman, Hristiyan, Gök Tanrı dini, *Musevi*⁵⁹ ve Pagan gibi farklı dinlere mensup topluluklardan oluşmuştur.⁶⁰

Hazar İmparatorluğunun yıkılmasının nedeni konusunda araştırmacılar net bir sebep sunmaz ancak, tabii coğrafi sınırları olmayan, sadece siyasi iş birliği içindeki farklı ırk ve dine mensup nüfusun, sekteye uğrayan ekonomi ile kolay çözülmesi yıkılışın nedeni olarak düşünülebilir.⁶¹

Koestler'e göre, Hazarlar 965 yılında Ruslarla yapılan savaştan yenik çıktıklarında, sadece imparatorlukları sona ermiştir. Fakat XIII. yüzyıl ortalarına

⁵⁶ Osman Karatay, "Ogurlar", Karatay.O, Acar.S, (Eds), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (2. Baskı), Kitabevi, İstanbul, 2015, ss.245-248.

⁵⁷ D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, (2.Baskı), Selenge, İstanbul, 2016, ss.37.

⁵⁸ Kafesoğlu, a.g.k., ss.153.

⁵⁹ Yahudilik ırk, Musevilik dindir. Din değiştiren kişi ırkını değiştiremeyeceği için aslında Musevi olur, Yahudi olamaz. Ancak günümüzde ve geçmişte, günlük kullanımda her iki terim de eş anlamlı olacak şekilde kullanıla gelmiştir. Araştırmaya konu olan kitaplarda, hangi terim kullanıldıysa (yanlış kullanım da olsa) tezde de o terim olduğu gibi korunmuştur.

⁶⁰ Dunlop, a.g.k., ss.241.

⁶¹ Dunlop, a.g.k., ss.252.

kadar, daha küçük sınırlar içinde, bağımsızlıklarını ve inançlarını sürdürerek varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁶²

Hazar İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Hazarlara ne olduğu da tartışmalı bir konudur. Arap kaynaklarına göre bir bölümü, Orta Asya'daki yurtlarına dönmüş, bir bölümü Artamonov'un tanımıyla "*Yahudi kılıklı parazit bir zümreye*" dönüşmüş ve bir kısmı da Rusya içlerine dağılıp, Rus din baskısından kaçarak "*Brodnik*" ya da daha sonra kullanılan şekliyle "*Kossak*" (Kazak) denilen halkın çekirdeğini oluşturmuştur.⁶³

Altınorda devleti, başkenti Saray şehrini, Hazar başkenti kalıntılarının üzerine kurduğundan, Hazarlardan günümüze ulaşan fazla kalıntı yoktur.⁶⁴

Hala varlıklarını sürdüren pek çok halkın Hazarlarla ilişkisi olduğunu iddia eden tezler vardır.

Günümüzde Avrupa'da Musevi dinine mensup Karaim Türkleri, Hazar topluluğunun bakiyeleri sayılmaktadır.⁶⁵ Ananiasz Zajaczkowski, Hazarların günümüzdeki temsilcilerinin *Karaimler* olduğunu söylemektedir.⁶⁶

Zajaczkowski, Musevi Karaylarda, eski Türk dini, Musevi, Hristiyan ve Müslüman dinlerinin izlerinin olmasını ve ibadetlerini Türkçe yapmalarını, Karayların kökenlerini Hazarlara bağlaması için yeterli sebep olarak görürken, Barthold ile Z. V. Togan, Hazar Türkleri ile Karayların konuştuğu lehçelerin farklı olması sebebiyle, bu fikre karşı çıkmaktadır.⁶⁷ Barthold, Karaimlerin ibadetlerini "*hebreyce*" yaptıklarını ve içinde Karaimce'nin daha çok kullanıldığını aktarır.⁶⁸

⁶² Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile (Orta Asya'nın Yahudi Türkleri, Hazarlar)*, (2.Baskı), Alfa, İstanbul, 2017, ss.165.

⁶³ D. Ahsen Batur, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (3.Baskı) Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, ss.6.

⁶⁴ Dunlop, a.g.k., ss.268.

⁶⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, ss.278.

⁶⁶ Karaim Türkleri veya bugünkü kullandığı şekli ile Karay Türkleri aynı topluluğu ifade etmektedir.

⁶⁷ Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei-Hazar ve Karay Türkleri*, (1.Baskı), Bilge Kültür Sanat, 2015, ss.159.

⁶⁸ Wilhelm Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, (1.Baskı), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, ss.209.

Kafkas Dağlarının eteklerinde, Müslüman halkın "Çıfıt" dediği ve Türkçe konuşan Karay Musevilerinin, Hazar İmparatorluğu yıkıldıktan sonra bulundukları bölgede kalan, Hazar Karaylarının torunları olduğu düşünülebilir.⁶⁹

Arthur Koestler' göre, Hazarların bir kısmı Moğol istilasından önce Slav topraklarına göç etmiştir. Çok tartışmalı bir iddia ile Hitlerin soykırım uyguladığı Doğu Avrupa Yahudilerinin (Aşkenazların) Hazar Türkü olduğunu iddia etmektedir.⁷⁰ Bu tez Hazarların dini bölümünde tekrar ele alınacaktır.

2.1.6. Avarlar

Avarların⁷¹; 558⁷² yılında Göktürk Kağanlığının kurulmasının ardından, onların hakimiyeti altında yaşamak istemeyen, Juan Juan, Moğol, Hun, Uygur, İskit, Bulgar halklarını da içinde barındıran bir kitle olarak Batı'ya göçtüğü düşünülmektedir. Avarlar konusunda çalışan tarihçiler, Avarların kökeni konusunda fikir birliğine varamamışlardır.⁷³

Bazı Tarihçiler Avarların Juan Juan olduğunu söylerken diğerleri yaşam biçimleri, devlet teşkilatında kullanılan unvanlar, savaş stratejileri, hakimiyet anlayışları ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular doğrultusunda Türk olduklarını kabul etmişlerdir.⁷⁴

Pantolon, gömlek ve kemer, Avarlar ile Avrupa'ya tanıtılan eşyalardır.⁷⁵

Göktürk ve Bizans kaynaklarında "kaçaklar" olarak bahsedilen Avarlar dışında, Göktürk kağanlığında Avar ismiyle anılan bir grup daha olduğu, kaynaklarda

⁶⁹ Kuzgun, a.g.k., s235 (Fahrettin Kırzioğlu, "Ahıskalı 14 Halk Şairimizden Birer Parça", *Türk Kültürü*, Ankara, 1966, sayı: 47, ss.84-98.)

⁷⁰ Koestler, a.g.k., ss.165.

⁷¹ Abar, Avar, Abari, Apar, Uar.

⁷² Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, (2.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2015, ss.193.

⁷³ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.184.

⁷⁴ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.184.

⁷⁵ Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.116.

geçmektedir.⁷⁶ 29 Haziran 626 da Bizans'ı kuşatan ilk Türk devleti de olan Avarlar için, bu kuşatma aynı zamanda sonun başlangıcı olmuştur.⁷⁷

Çevrelerindeki üç büyük güçten (Bulgar, Frank, Bizans) etkilenen Avarların, sonlarına dair de farklı tezler öne sürülmüştür. Bir teze göre; 796 yılından itibaren Avarlar bir kabile olarak varlığını sürdürmüş, önce Bulgarlar sonra Franklar topraklarını yavaş yavaş eritmiş ve 803 yılında tüm toprakları Frank ve Bulgarlar tarafından işgal edilmiş ve tarihten silinmişlerdir.⁷⁸

Bir diğer teze göre ise bu üç güçten kaçan Avar ve Kutigur yönetici kitlesi, bugünkü Bosna'ya giderek korunmuştur.⁷⁹ Bu tezlerin ortak noktası Avarların dahil oldukları devlet veya topluluklar içinde, asimile olarak eridikleridir.⁸⁰

2.1.7. Büyük Bulgar Devleti

Göktürk devletinin duraklama devrinde (630 yılında), Hazarlar gibi bağımsızlığını kazanan Büyük Bulgar Devleti, Kafkasların Kuzeyi ile Aral denizi bölgesinde yer alır. Nüfusun çoğunluğunu, Ogur Bulgarlarının oluşturduğu bilinmektedir. Devletlerine, bozkır sahasının hepsini içine alacak büyük bir coğrafyayı kaplaması nedeniyle, Büyük Bulgar (Magna Bulgarya) adı verilmiştir.⁸¹

Hükümdar ailesi Asya Hun Hükümdar ailesine dayanan Büyük Bulgar Devleti, kurucusu Kubrat'ın 665 de ölümü ile dağılmıştır. Devletin dağılmasından sonra topluluğun bir kısmı, Kubrat'ın oğullarından Bat-Bayan idaresinde, On-Oğur Bulgarları ve Macarlar olarak Hazarlara bağlanmış ve oldukları yerde kalmıştır. Bir kısmı Otuz'lar ile birleşip kuzeye giderek İdil Bulgarları devletini kurmuştur. Asparuh

⁷⁶ İsmail Mangaltepe, "Avarlar" Karatay.O, Acar.S, (Eds), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (2.Baskı), Kitabevi, İstanbul, 2015, ss.208.

⁷⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, ss.266-267.

⁷⁸ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, ss.266-268.

⁷⁹ Osman Karatay, "Avar Hakimiyeti ve Balkanların Slavlaşması", Gökdağ.B.A., Karatay.O., (Eds) *Balkanlar el Kitabı*, CI, (2.Baskı), Akçay, Ankara ss.91-99.

⁸⁰ Osman Karatay, *Avarlar ve Bosna: İki devlet, iki millet*, (1. Baskı) Ege Üniversitesi Basım evi, ss.285-286 (Prof. Dr. Fikret Türkmen kitabı, Ege Üniversitesi Basım evi, İzmir, 2012, ss.285-286.)

⁸¹ Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.128-130.

komutasındaki diğer bir grup ta Balkanlara gelerek Tuna Bulgarları devletini kurmuştur.⁸²

2.1.8. Tuna Bulgarları

Kubrat'ın kurduğu Büyük Bulgar devletinin yıkılması ile 679 yılında oğlu Asparuh idaresinde Sabar, Ogur, Slav halklarından oluşan, Avar ve Bizans'ın karşı koymaya çalışmasına rağmen⁸³ Balkanlarda güç haline gelerek kurulan devlettir. 681 yılında yapılan dostluk anlaşması ile Bizans tarafından tanınmışlardır.⁸⁴

Bizans ile ilişkileri hem Bizans hem de Tuna Bulgarları için çok belirleyici tarihsel olaylara neden olmuştur. II. Justinianos Bulgar Hanı Tervel'in yardımı ile tahta ikinci kez çıkmış, Philippikos'un tahttan inişi, Bulgarların Bizans topraklarında ilerlemesine bağlanmış, 717 yılında Arapların İstanbul'u kuşatmaları sırasında Bizans'a destek vererek⁸⁵ ve kentin düşmesini engellemiş, ardından 814 yılında kendileri İstanbul'u kuşatmışlardır.⁸⁶

Tuna Bulgarları devletinde, Türkler, yönetici olan çok küçük bir zümreyi temsil ederken halk, büyük çoğunlukla Slavlardan oluştuğundan, kısa zaman içinde Slavlaşma görülmeye başlamıştır. Hırvatlar ve Sırlara karşı yapılan savaşlarda yenilgiler alan, devleti zayıflayan Boris Han, Bizans'ın da saldırıya geçtiğini öğrendiğinde, Bizans'ın barış şartlarından biri olan Hristiyanlığa geçmiştir. Bu adım Slavlaşarak asimile olmanın son adımı olmuştur. 971 yılında Bizans ve Rus imparatorluklarının ortak hareket ettikleri saldırı ile devlet yıkılmıştır.⁸⁷

⁸² Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.128-129.

⁸³ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.196.

⁸⁴ Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", Karatay,O, Acar,S, (Eds), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (2.Baskı), Kitabevi, İstanbul, 2015, ss.245-248.

⁸⁵ Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.279.

⁸⁶ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.196-198.

⁸⁷ Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.292.

2.1.9. Peçenekler

Peçenekler⁸⁸ Göktürk devletinin batı kanadını oluşturan 24 Oğuz boyundan biridir ve Orhon Abidelerinde geçen Kangar ismi Peçenekleri belirtir.⁸⁹ Sekiz ana ve kırk küçük kabileden oluşan Peçeneklerin bir kısmı, Göktürk devletinin yıkılması ve Oğuzların (Uz) baskısı ile 860⁹⁰ yılından itibaren Kafkasya ve Doğu Avrupa'ya göç etmiştir.⁹¹ Peçeneklerin bir kısmının Oğuzların yanında kaldığı bililmektedir. Tarihte önemli etkileri olan Peçenekler, devlet kuramamış olmalarına rağmen savaş dönemlerinde beraber hareket edebilen bir topluluktur.⁹²

Macarlar, Kuman Kıpçaklar, Bulgarlar, Bizans ve Ruslarla zaman zaman müttefik olmalarına rağmen, aynı zamanda mücadelelere de girmişlerdir. Pek çok kaynakta savaşçı kimliklerinden bahsedilen Peçenekler, devlet kuramadıklarından bölgesel olarak kaybettikleri savaşlar sonucu göç etmiş, paralı asker olarak özellikle Bizans ordusunda yer almışlardır.⁹³

1071 de Bizans ordusunun yanında Malazgirt Savaşına katılan Peçeneklerin, savaş sırasında Büyük Selçuklu tarafına geçmesi, Selçukluların bu savaşta başarılarında önemli bir etkidir.⁹⁴

29 Nisan 1091 yılındaki Lebnium savaşında sadece savaşçılar değil kadın, çocuk ve yaşlılar da dahil olmak üzere, halkın tamamına yakını yok edilmiştir. Bu tarihten sonra Peçeneklerden, sadece bazı savaşlara katılan gruplar olarak bahsedilmiş, siyasi olarak Peçenek gücü yok olmuştur. Peçenekler Macaristan, Makedonya, Bizans, Anadolu bölgelerinde ya da sınır boylarına yerleştirilen garnizonlarda, diğer topluluklar arasında erimiştir.⁹⁵

⁸⁸ Peçenek, Beceneg, Patzinak, Peçenyek, Pecenaci, Kangar, Patzinag, Peçenyeg, Badzinag, Pezengi

⁸⁹ L.N. Gumilov, *Eski Türkler*, (7. Baskı), Selenge, İstanbul, 2011, ss.331.

⁹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, (1. Baskı), İstanbul devlet basımevi, 1937, ss.43.

⁹¹ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.98-99.

⁹² Kafesoğlu, a.g.k., ss.175.

⁹³ Mualla Uydu Yücel, "Peçenekler", Karatay,O, Acar,S, (Eds), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (2. Baskı), Kitabevi, İstanbul, 2015. ss.526.

⁹⁴ Mualla Uydu Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.506.

⁹⁵ Kurat, a.g.k., ss.228-236.

Lebiniium savaşından sonra kaynaklarda 1122 senesinde Bizans'a akın düzenleyen Peçeneklerden bahsedilmektedir. Bu kayıtlardaki Peçenekler, Uzların yanında kalan boylardır. Peçeneklere ait en son kayıt, 1197 de Bizans İmparatoru Angel Komenos zamanındadır.

2.1.10. Uzlar (O uzlar)

627 yılına kadar T lesler olarak geçen Türk boyları, bu tarihten sonra, farklı yapılar meydana getirmiş ve böylece O uzlar, Göktürkler tarihinde ortaya çıkmışlardır. 9. yüzyılda İslam kaynaklarında yer almaya başlamaları ile Oğuzların daha Batı'ya, Sır Derya ve Karada lar bölgesine, (Dede Korkut ve Oğuz Ka an destanlarının geçtiği yerlere), geldikleri anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Batı'ya g  en Peçeneklerden ayrılan bir grubun, O uzlara katıldığı görülmektedir.⁹⁶

Sır Derya bölgesinde kalan Oğuzların, 10. yüzyılda başkenti Yenikent olan devletlerini kurup, Yagbu tarafından yönetildikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁹⁷ Tam tarihi bilinmese de 1000 yılına yaklaşırken, Selçuklu ailesinin kendilerine ba lı boylar ile O uzlardan ayrılmaları ve Kıpçak baskısı nedenleriyle, devletleri yıkılmıştır. Bu tarihlerde Oğuzların 12 Bozok ve 12   ok boydan oluştuğu bilinmektedir.⁹⁸

870 yılından itibaren içinde Peçeneklerin de olduğu, O uzlara ait büyük bir grubun ise ana kitleden ayrılarak önce Karadeniz'in kuzeyine, daha sonra  z , Dobruca bölgesine kadar ilerledikleri bilinmektedir. 1060 yılında Selanik ve Pelonopez'e kadar ilerleyen ve bölgeyi ya malayan Uzların, soğuk hava, salgın hastalıklar ve halihazırda Balkanlarda olan Peçeneklerin saldırıları ile siyasi birlikleri dağılmıştır.⁹⁹

⁹⁶ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.93-94.

⁹⁷ Kafesoğlu, a.g.k., ss.177.

⁹⁸ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.94.

⁹⁹ Kafesoğlu, a.g.k., ss.177.

Doğu Avrupa'daki Oğuzlar, 1068 yılında Macaristan'a akın düzenlemek istemiş ancak başarılı olamamıştır.¹⁰⁰ Sayıları çok azalan Uzların kalıntıları başta Makedonya olmak üzere çeşitli bölgelere göç etmiş, bir kısmı Bizans ordusuna, geri dönenler Rus himayesine girerek Kiev bölgelerine yerleştirilmiştir.¹⁰¹

Uzlardan günümüze kalan Moldovya'da yaşayan Gagauz Türkleridir.¹⁰² Uzlar ya da Oğuzlar, milliyet ve dillerini korumuşlar ancak Hristiyanlığa geçtikten sonra Gagauz ismini almışlardır.¹⁰³

2.1.11. Kuman-Kıpçaklar

Kuman¹⁰⁴ kelimesi “*sarı, saman sarısı saçlı*” anlamına gelir. Ahmet Taşağıl'a göre “*Kuman ve Kıpçaklar aynı halk ve farklı oymaktır.*” Kıpçak, Kimek ve Batı Çin'den gelen Kunların (Sarılar), 1012-1013 yıllarında bir araya gelmesinden oluşan topluluğa Kuman denilmektedir. Birleşmelerinden sonra Oğuzların Balkanlara çekilmesi ile boşalan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, 1,5 yüzyıl etkin olmuşlar ve İrtiş ırmağından Tuna Irmağına kadar olan geniş bir alanda hüküm sürmüşlerdir.¹⁰⁵

Doğu Avrupa'dan Batı Sibirya'ya kadar olan, Kuman-Kıpçakların hâkim olduğu bozkırlara, “*Deşt-i Kıpçak*” yani “*Kıpçak Bozkırı*” isimlendirmesi yapılmıştır.¹⁰⁶ Güney Rusya bozkır bölgesi için, Müslüman coğrafyacılar Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) terimini tercih ederken, Rus ve Bizans kaynaklarında Kuman ismi kullanmıştır.¹⁰⁷ Rusların ünlü İgor Destanı, Rusların Kumanlar ile yaptığı 1185 yılındaki savaşları konu alır.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.150.

¹⁰¹ Kafesoğlu, a.g.k., ss.177.

¹⁰² Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.151.

¹⁰³ Atanas Manov, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, (1.Baskı), TTK, Ankara, 2001, ss.8.

¹⁰⁴ Kıpçak, Kıvcak, Kıpçak, Kun, Khartes, Polovets, Polvetsı, Falben, Falones, Valeni, Valven, Pallidi, Kumanos, Komani, Kumanoi, Cumanus

¹⁰⁵ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları*, ss.73.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, a.g.k., ss.182.

¹⁰⁷ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, (6. Baskı), TTK, Ankara, 2014, ss.304.

¹⁰⁸ Kafesoğlu, a.g.k., ss.182.

Kumanlar, Gürcüler ile Büyük Selçuklu Devletine karşı hareket etmek üzere müttefik olmuşlardır. Müttefikliğin getirdiği, Tiflis ve çevre bölgelerinin, Gürcü krallığı için geri alınması ile pekişen ilişkiler, halihazırda Hristiyanlığın yayılmaya başladığı Kumanların, 1118 ve 1184 yıllarında büyük topluluklar halinde Gürcü topraklarına yerleştirilmesi ile sonuçlanmıştır. 1200 yıllarının başlarında, Kumanlar Deşt-i Kıpçakta kuvvetli bir birlik görünümünde değildir. 1239'daki Moğol istilasına karşı koyamayan Kumanların, bir kısmı Macaristan ve İtil Bulgar devletine sığınarak yerleşirken diğerleri Altınorda devletinin himayesinde kalmışlardır. Bu dönemde Kuman-Kıpçak çocukları, kıtlık ve zor yaşam şartları nedeniyle, Mısır'daki Eyyubi devletine para karşılığı asker olarak verilmeye başlanmıştır. 1250 de Eyyubi devleti ordusundaki, Türk komutanı Ay-beg'in Sultan olmasıyla, Eyyubi Devleti, Türk devleti olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁹

2.1.12. Macarlar

Avrupa Hun akınlarından Fin-Ugor kitlesi Magna Hungaria'ya, yani Volga (İtil) nehrinin orta akış bölgesine göç etmişler, burada Onogur ve Bulgar Türkleri ile etkileşim içinde olduklarından, bozkır kültürüne geçen bir topluluk oldukları düşünülmektedir. Bu dönemlerde, Batı kaynakları diğer Türk topluluklarına Peçenek, Kuman gibi özel isimlendirme yaparken, bu topluluktan Türk diye bahsetmektedir. Anglo-Sakson'lar bu halk için Hun adını kullanmaktadır. Bugün Batı dillerinde Macarlar için kullanılan Hungarus, Ungarn, Hungary isimlerinin kökeni de Onogur kavim ismine dayanmaktadır¹¹⁰

Önemli bir Macar Türkolog olan Rásonyi, Macarların kökeni ile ilgili "*Türkler Macarların babası, Fin-Ugorlar ise anasıdır.*" yorumunu yapmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁹ Kafesoğlu, a.g.k., ss.186-189.

¹¹⁰ Doğan İ., *Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. 47, 2 (2007) ss.1-12.
URL: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/920/11474.pdf> Erişim tarihi: 20.12.2017

¹¹¹ İ. Doğan, *Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. 47, 2 (2007) ss.1-12.
URL: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/920/11474.pdf> Erişim tarihi: 20.12.2017

Ligetti'ye göre Macarlar, Fin-Ogurca dil konuşan, Türk yaşam şekline ve kültürüne sahip bir topluluktur.¹¹²

Macarların dilleri Fin-Ugor, etnik köken ve kültürleri Türk halklarının etkisindedir.¹¹³

Türk Macar ilişkilerinde, kuruluşundan itibaren üç dönemde Türk etkisi görülmektedir. İlk dönem; Bir Macar devleti olarak 830 yılında, Hazar devletinden ayrılan, 7 Macar 3 Kabar boyu ile kurulduğu dönemdir. İkinci dönem, Macar devletine 10. yüzyılda Peçeneklerin bir kısmının, 13-14 yüzyılda Kumanların bir kısmının yerleştiği Türk etkisi olan dönemdir. Üçüncü dönem olarak da 150 yıllık Osmanlı Hakimiyeti dönemidir. Osmanlıların ardından, Almanlaştırma siyasi görüşü ile Avusturya'nın hakimiyetine giren Macarlar, ancak 1867'de özerk, 1918'de bağımsız bir devlet olabilmıştır.

Macarlara, sözcük anlamı “sınır muhafızı” olan **Sekel** adının, doğu sınırlarını korumak için Transilvanya'ya (Erdel'e) gönderildiklerinde, verildiği düşünülmektedir.

2.2. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNİN DİN VE İNANIŞLARI

Türklerin en eski dini Gök Tanrı dini olarak bilinmektedir. Türk ve Moğol söz dağarcığına ait “*Tengri*”¹¹⁴ sözü, Tanrı ve Gök¹¹⁵ anlamına gelmektedir.¹¹⁶

Tengrinin tapınağı yoktur ve heykel biçiminde tasvir edilmez.¹¹⁷ Türk inancında Tanrı ile insan arasında ruhban sınıfı mevcut değildir.

¹¹² Lajos Ligetti, *Tarihte Türk Yurtları*, (1. Baskı), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, ss.472.

¹¹³ Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, 3.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, ss.73

¹¹⁴ Tengri, Tangara, Tingir

¹¹⁵ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, ss.27.

¹¹⁶ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (3. Baskı), Kalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, ss.13.

¹¹⁷ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, ss.14.

İnsan hayatta iken Gök Tanrı'ya ulaşamayacağından, Gök Tanrı tarafından insandan daha önce yaratılan ve insana yardımcı olan ya da insana kötülük yapan varlıklar/ruhların da bir kısmı, Tanrı ismi ile anılmaktadır. En bilinen yardımcı, yarı Tanrı özelliği gösteren varlıklar/ruhlar arasında; Bay Ülgen, (bazı topluluklarda Gök Tanrı ile anlam ve kullanım karmaşası oluşmuştur), *Erlik Han*¹¹⁸ (kötücül), *Umay*¹¹⁹ Ana, Yer-Su Tanrıları, Kızagan, Kengere örnekleri sayılabilir.

Türklere göre beden ölür ancak ruh sonsuza kadar yaşamaktadır. Ölen Ataların, iyilik ve kötülük yapabileceğine inanıldığından, Ata ruhlarına saygı duyulmaktadır.¹²⁰

İskit ve Hunlarda görülen hayvan şeklindeki tözlerin, zamanla insan şekline büründüğü aktarılmaktadır. Atalar kültü ile bağlantılı olarak bazen ölenin idolü (töz) yapılarak ailesinin çadırında tutulabilmektedir. Ölenin fiziki varlığı sona erdikten sonra, kamlar tarafından hazırlanan bu tözlerin, ölenin ruhunu barındırdığına inanılır ve yaşarken ölene duyulan gibi, töze de saygı duyulmaktadır. Bu konuda 1253 yılında Fransa kralı tarafından Moğolistan'a elçi olarak gönderilen Rubruk, Uygurlara tek tanrıları olmasına rağmen neden bu putlara dua ettiklerini sormuştur. Kendisine verilen cevabı “*Biz bunları şüphesiz Tanrının tasviri olarak yapmıyoruz, mabedimize mensup kişilerin ailelerinden biri öldüğünde, bir sureti yapılır ve saygımızdan saklarız*” şeklinde aktarır.¹²¹ Gumilev'e göre de Türk topluluklarında ölen tanrılaştırılmaz, sadece saygı duyulur.¹²² Bu bilgiler ışığında, İskitlerden itibaren tözler ister hayvan ister insan görünümlü olsun, onlara tapınılmadığını düşünebiliriz.

Türklerde tabiattaki canlı ve cansız her varlığın, bir ruhu ve iyisi olduğuna inanılmaktadır.¹²³ Tabiata ait bu ruhlara da saygı duyulur ve onlardan yardım istenilebilir.

¹¹⁸ Erlik aynı zamanda Zühre yıldızının da ünvanıdır. Zühre yıldızı ölüm cezasının sembolünü ifade ettiği gibi, savaş, savaş teçhizatlarının da sembolü sayılmaktadır. (Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.76.)

¹¹⁹ Umay kelimesi çocuğun doğarken içinde bulunduğu zar anlamına gelmektedir. (Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.60.)

¹²⁰ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, (5. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, ss.117.

¹²¹ Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, (1.Baskı), Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, ss.91.

¹²² L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, Selenge Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2011, ss.112.

¹²³ Kafesoğlu, a.g.k., ss.290.

Tunguz Türkçesine ait Şaman sözcüğü tüm dünyada kullanımı çok yaygın bir kelime haline gelmiştir. Türklerde Şaman kelimesinin en eski karşılığı *Kam*¹²⁴ dır ve Türk topluluklarında daha çok bu kelime kullanılmaktadır. Şamanların *ır*¹²⁵ları tarihi kayıt ve mitolojik efsaneler hakkında bilgi vermektedir.

Kamların, bazı dini ritüelleri yerine getiren din adamı, hastalıkları sağaltan hekim, sihirbaz, ruhlar alemi ile insan arasında, elçilik görevi yapabilecek kişiler olduğu düşünülmektedir.¹²⁶ Şamanların bir talihsizlik ve kadersizlik durumunda, ruhlar alemi ile kurbanların yardımıyla iletişim kurabilecek yetenekteki kişiler olduğuna inanıldığından, bu konulara ait ritüelleri Şamanlar yerine getirmektedirler. Bu ritüellerin de Türk Mitolojisine etkileri görülmektedir.

Şamanlar, kutsiyet atfedilen Gök Tanrı, Peygamber, Buda gibi bir vasfı bulunan tek bir kişiyi ifade etmemektedir. Şaman kelimesinden, Şamanizm şeklinde türetilen kelime, Türklere ait bir din olarak nitelendirilemez.¹²⁷

Her ne kadar kamların gerçekleştirdiği bazı dini ritüeller olsa da hiçbir din, din adamlarından birinin unvanından türetilmez. Hahamizm (Haham Dini-Yahudilik), İmamizm (İmam Dini, İslam), Papazizm (Papaz Dini, Hristiyanlık) gibi dini ifade etmek üzere kelime türetmek ne kadar yanlışsa, Şamanizm'i de Türklerin dini olarak kabul etmek o kadar yanlış olur.¹²⁸

Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkılarak Türk topluluklarında, Gök Tanrı inancının yanında, Atalar Kültü ve tabiat kuvvetlerine inançlarının olduğunu kabul etmek mümkündür.

Mitolojik efsaneler, doğadan, coğrafyadan etkilendiği gibi aynı zamanda toplumların dinlerinden de etkilenir. Öyle ki toplumlarda din değişiklikleri ya da farklı dinlere mensup topluluklarla temas, efsanelere bu yeni dinlerden, öğeler eklenmesine

¹²⁴ Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, ss.83

¹²⁵ Yır, İlahi

¹²⁶ A. Küçük, Tümer, M.A. Küçük, a.g.k., ss.121.

¹²⁷ A. Küçük, Tümer, M.A. Küçük, a.g.k., ss.121.

¹²⁸ A. Küçük, Tümer, M.A. Küçük, a.g.k., ss.117.

neden olur. Türk Mitolojisinde, Gök tanrı dini, Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam dinlerinden etkilenmeler vardır.

Bahsedilen etkiler dışında, Türk kurganlarında devam eden geleneklerine uygun etkiler de görmek mümkündür.

Sofi-Tram Semen tarafından, Hunlardan itibaren uyulan gelenek ve yasaklardan bir kısmı aşağıdaki şekilde verilmiştir.

- 1- Soy ya da aileden biri ile evlenilemez.
- 2- Evlatlık alınan çocuk ile aileden biri evlenemez.
- 3- Soy babadan gelir, çocuklar baba soyadını alır.
- 4- Fiziksel gücün önemli olduğu bir çağda, dul kalan kadın, ona sahip çıkılması amacıyla eşinin kardeşi veya akrabası ile evlendirilir. (İskitlerde görüldüğü şekliyle, ölenin oğlunun, annesi dışındaki eşler ile evlenmesi de bu gelenek içinde değerlendirilmelidir. Burada aktarılan miras değil sorumluluk gibi görünmektedir.)
- 5- Kaçak ve esirlere merhamet gösterilir. (Teslim olan düşman öldürülmez. Fidyesi ödenen ülkesine geri gönderilir. Geri dönemeyeceklerin de uygun bir ortamda yaşaması sağlanır. Örneğin, Hunlar zamanında savaş kaybettiği için ülkesine dönemeyecek Çinli komutanların, Türk ordusunda görev aldığı bilinmektedir.) İdam ancak vatana ihanet ve rezalet çıkarılması durumları için geçerlidir.
- 6- Han, Aksakallılar (yaşlılar) Meclisi ile seçilir ve evleneceği soy/aile tüzük ile belirlenir. (Bu şekilde gelecek nesil Han belirlenmiş olur.)
- 7- Yardımlaşma önemlidir.
- 8- Amanat (Emanet), erkek çocuk dost ve komşu bir evde yetiştirilir. (Ordu millet anlayışı çerçevesinde, annesinin yanında yeterince disiplinli ve iyi yetişmeyeceği düşünülen çocuklar, belirli kurallar çerçevesinde 6-7 yaşlarından itibaren dost ve komşu ailelerin isteği ile ailesinden yetiştirilmek üzere alınır.) Emanet alınan çocuklar değerlidir, çok iyi eğitim verilir ve iyi yetiştirilirler. Çocuğunun emanet

alınmak üzere istenmemesi, aile için bir itibar kaybıdır.¹²⁹ Kırım Hanlığında ve Osmanlı döneminde de emanet çocuk uygulaması devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda emanet çocuklar, devşirmeler de dahil olmak üzere, esir değildir, barışın göstergesi olarak alınırlar. Devşirme çocuklar ya çok iyi bir asker olarak yetiştirilir ya da yetenekli ve akıllıysa, Vezir-i Azam, Vezir olur, hatta kendi ülkesine vali atanabilir. İbrahim Paşa örneğinde olduğu gibi Padişahın kız kardeşi ile evlenebilir.

2.2.1. İskitler (Sakalar)

Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları nedeniyle, farklı coğrafi ve kültürel etkiler alan İskitler içinde, farklı inançlar ve ritüeller bulunmaktadır.

İskitlerin bir kolu olan ve Orta Asya'da yaşayan Massagetlerde¹³⁰, monoteist yani tek tanrı inancı görülmektedir. Hasanov, Strabondan yaptığı alıntıda, Massagetlerin sadece Güneş'e saygı gösterip ve tapındıklarını aktarır.¹³¹ Türklerde Güneş ve Ay Kültü vardır. Altaylılara göre Güneş ana Ay babadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Bazı yeminler Güneşle yapılır, ateşe ve Güneş'e saygı mahiyetinde yapılan ritüeller de vardır.¹³² Strabon dışında, Güneş'e tapındıklarını gösteren bir kayda rastlanmamıştır.

İskitlerde de diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, Ata mezarlarına saygı gösterilmekte ve Ata mezarlarına saldırı, savaş sebebi sayılmaktadır.¹³³

Avrasya steplerindeki İskitlerde, muhtemelen çevresel yerleşik toplulukların etkisiyle doğadan esinlenilmiş, çok ilahlı (politeist) bir Tanrı panteonu vardır.¹³⁴ Özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlerde, Yunanlı koloniler nedeniyle Yunan inancının etkileri açıkça görülmektedir.¹³⁵

¹²⁹ Sofi Tram-Semen, *Atalarımız Hunlar*, (1.Baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, ss.97-104

¹³⁰ Herodot, Tomris Hatun'un milletinden Massagetler olarak bahseder.

¹³¹ Zaur Hasanov, *Çar İskitler*, (1.Baskı), TDAV, İstanbul, 2009, ss.16.

¹³² İnan, *Şamanizm*, ss.29.

¹³³ Herodot, a.g.k., IV-127, ss.346-347.

¹³⁴ Hasanov, a.g.k., ss.15-16.

¹³⁵ Ekrem Memiş, *Atlı Kavimler Medeniyeti İskitlerin Tarihi*, (3.Baskı), Atınpost, Ankara, 2012, ss.73.

Herodot, İskit tanrı isimlerini ve hangi Tanrının hangi Yunan tanrısının karşılığı olduğunu vermiş, ancak bu eşleştirmenin tanrıların hangi özellikleri üzerinden yapıldığını belirtmemiştir.¹³⁶ Gerçekte, İskitlerde tek Tanrı inancı ile beraber kutsiyet atfedilen Yarı Tanrı özellikleri gösteren varlıklar olduğunu düşünülebilir. Herodot, Yunan dini ile karşılaştırma yaptığında, bu varlıkların hepsini Tanrı olarak algılamış olabilir. Aşağıda İskit Tanrı Panteonuna ait olarak verilen bilgiler, Herodot'tan alınan bilgilere dayandırılmaktadır. İskit Tanrı panteonunun en tepesinde bulunan ve aynı zamanda kraliçeleri olarak gördükleri Tabiti, Yunanlılardaki ocak yani ateş tanrıçası Hestia ile eşdeğer tutulmuştur.¹³⁷

İskitlerin panteonunda, Tabiti'den sonra Papaaios gelmektedir. Yunan panteonundaki baş Tanrı Zeus ile özdeşleşmiş Papaaios'u İskitler ataları olarak görmüşlerdir. Yunan Tanrı Panteonda birinci sırada yer alan Zeus'un aksine, İskit Panteonunda Papaaios ikinci sırada yer almasına rağmen, yeryüzüne yıldırım, gök gürültüsü, yağmur, fırtına gönderen, güneşi, ayı ve yıldızları barındıran gök ve gök tanrısının İskitler üzerinde etkisi büyüktür.¹³⁸

İskitlerde panteonun üçüncü sırasında, yer tanrıçası Api (toprak), Zeus'un eşi yer tanrısı (Rhea) ile eşleştirilebilir.¹³⁹ Bereketi, doğurganlığı ve koruyuculuğu simgeleyen, yer de gök gibi kutsaldır.¹⁴⁰

Sonra sırasıyla; Oitosyros (Apollo), Argimpasa (Afrodit), Targitaos (Herakles), Ares (Merih), Thagimasidas (Poseidon) gelmektedir. Bu tanrılardan Targiatos ve Ares diğerlerine göre daha ön plana çıkmıştır.

Ares dışında heykel, sunak, tapınak kurma geleneği yoktur.¹⁴¹ İskitler Ares adına, her bölgede ve toplantı yerinde, tapınak yapmışlardır. Bu tapınakları, kenarları Üç stad¹⁴² genişliğinde kare bir alana, üç staddan az yüksek olacak ve tepesi, eni ve boyu eşit dörtgen bir teras oluşturacak şekilde, ince dallardan yapılma demetler ile

¹³⁶ Memiş, a.g.k., ss.72.

¹³⁷ Hasanov, a.g.k., ss.17.

¹³⁸ Herodot, a.g.k., IV-59-63, 2014, ss.318-319.

¹³⁹ B.N. Grakov, *İskitler*, 2.Baskı, Selenge, İstanbul, 2008, ss. 163

¹⁴⁰ Hasanov, a.g.k., ss.17-20.

¹⁴¹ Ekrem Memiş, a.g.k., ss.73.

¹⁴² 600 ayak, 185 m'ye denk gelen antik Yunan ölçü birimi

hazırlamışlardır. Hazırlanan küçük tepenin üzerine Ares'in heykeli sayılabilecek demirden bir kılıç/pala¹⁴³ dikilmektedir. Hava koşulları nedeniyle çöken, bozulan tapınak, her yıl, yıgına getirilen yeni dallar yenilenmektedir.¹⁴⁴

2.2.2. Sabarlar

Sabarlar devletlerinin yıkılışına kadar Gök Tanrı inancına bağlı kalmışlardır. Bulgarlar ile beraber, Hazarlara bağlanan Sabarların, müslüman olduklarına ve şehirlerinde cami olduğuna dair, İbn-Fadlan ve Biruni' nin kayıtları mevcuttur.¹⁴⁵ Hazarların yönetici kitlesinin de temellerini oluşturan Sabar boylarının (Semender, Belencer) Museviliğe geçen azınlık kitle olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁶

2.2.3. Avrupa Hunları

Konfederasyon görünümündeki devlette Priskos'un¹⁴⁷ aktardıklarından yola çıkılarak, (özellikle ölüm ve yas törenleri anlatımından), topluluğun eski Gök Tanrı dinine inanmaya devam ettiği söylenebilir. Ancak Atilla'nın Ares (Mars)'in¹⁴⁸ kılıcını ele geçirdiğine inanması gibi olaylar ışığında, konfederasyona mensup ya da komşu toplulukların, din ve efsanelerinden de etkilenildiği yorumu yapılabilir.

¹⁴³ İskitler, Asya Hunları ve Avrupa Hunlarında, göksel kılıcın güç verdiğine dair inanç görülmektedir. Attila'nın Merih/Ares'in kılıcını bularak yenilmez olduğuna inanması, bunun Tanrı tarafından Dünya'nın hâkimi olacağına dair işaret olduğunu düşünmesi, Osmanlı İmparatorluğunda Zülfikar ikonografisinin gücü, göksel ve güç veren kılıç inancının devamına ilişkin güzel örneklerdir. (Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.66-67.) Hanlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da kılıç kuşanmak han olmanın / tahta çıkmanın simgesi ve temel eylemidir.

¹⁴⁴ Memiş, *a.g.k.*, ss.73.

¹⁴⁵ Umut Üren, “Suvarlar”, Karatay, O, Acar,S, (Eds), *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (2. Baskı), Kitabevi, İstanbul, 2015, ss.200-201

¹⁴⁶ Umut Üren, “Suvarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.245-248

¹⁴⁷ Grek Seyyahı Priskos'un, Attila'nın sarayına elçi göreviyle gittiği dönem'e ait eseri, Latinceden Ali Ahmetbeyoğlu tarafından tercüme edilmiş ve *Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları* ismiyle yayınlanmıştır. Priskos eserinde gerek Avrupa Hunlarının yaşamı ve gerekse de yönetim şekline yönelik çok önemli bilgiler vermiştir.

¹⁴⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı-Grek Seyyahı Priskos'a göre Avrupa Hunları*, (1.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2014, ss.111.

Hsiung-nular'ın Atalar Kültü ikiye ayrılmaktadır. Birincisi topluluğun ilk ataları, ikincisi ise kişilerin kendi atalarıdır.¹⁴⁹ Doğu Avrupa Hunlarında da falcıların olduğu görülmektedir. Atilla'nın, savaşıardan önce Kâhin (falcılara) danıştığı kayıtlarda yer almaktadır.¹⁵⁰

2.2.4. Ogurlar

Tanıtım bölümünde de aktarıldığı gibi, Ogurların, Avarlar içinde ve Bulgar devletlerinde erimesi nedeniyle, bu bölümde ayrıca inceleme yapılmayacaktır.

2.2.5. Hazarlar

Hazar İmparatorluğu çok çeşitli ırk ve dine mensup kitlelerden oluşmaktadır. Başlangıçta, Gök Tanrı dinine mensup Türk kitlenin çekirdek zümreyi oluşturduğu bilinse de daha sonra bu görünüm değişmiştir.

Hazar imparatorluğunda Müslüman, Hristiyan, Musevi ve Gök Tanrı dinine inananların bir arada tam bir dini serbestlik içinde yaşadığı¹⁵¹, Dunlop tarafından “*Hazar tarihi*” adlı kitabında alıntılanacağı gibi Mesudi'nin Muruc ez-Zeheb'in “*Altın Bozkırlar*” adlı eserinde “*Bu şehirde (Atıl, Hazar'ın İdil nehri üzerindeki başkenti) Müslümanlar, Hristiyanlar, Museviler (Onlar Yahudi'dir) ve paganlar yaşamaktadır*” şeklindeki, Hakan kaydından da anlaşılmaktadır.¹⁵²

İslam kaynaklarına göre Hakan ailesi ve beyler, kısaca saray çevresi Museviliğin Karay mezhebine geçmiştir. Din değişimi konusunda çeşitli fikirler öne sürülse de İslam ve Bizans İmparatorluğu arasındaki Hazar devletinin, her iki devlete de eşit mesafede durabilmek için bu kararı aldığı ve başlangıçta sadece Hakan, Ailesi ve Saray erkanından bir grubun Musevi olduğu görüşü yaygındır.¹⁵³ Halk arasında

¹⁴⁹ Herodot, a.g.k., IV. 127, ss.347.

¹⁵⁰ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.170.

¹⁵¹ Dunlop, a.g.k., ss.240.

¹⁵² Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, ss.125-126(Mes'ûdi, Mürûcî'z-zeheb, CI, ss.201-202)

¹⁵³ Arthur Koestler, a.g.k., ss.66.

ticaret ile uğraşanlar arasında Müslümanlık, Karadeniz'in kuzeyinde Ortodoks Hristiyanlığın yaygın olduğu bilinmektedir.¹⁵⁴

İmparatorluğu oluşturan kitlenin hangi dinlere mensup olduğu tam olarak bilinmese de bu konuda görüş bildirenler, var olan az sayıda kaynağı ayrı ayrı değerlendirmiş gibi görünmektedir. Kaynaklara göre Hazar İmparatorluğunda iki

Müslüman, İki Hristiyan, iki Musevi ve bir Pagan hâkim bulunmaktadır. Tüm Hazar nüfusunun bu oranda dinlere dağılmış olduğunu varsaymak doğru olmayabilir.¹⁵⁵

Hazar Hakanları dinlerini çeşitli kereler siyasi nedenlerle, (araştırmacıların hemen hemen hemfikir olduğu bir konu) göstermelik bir şekilde değiştirmişlerdir. Hakanın; İslam imparatorluğu ile yapılan savaşta esir düştüğünde Müslüman, Bizans'tan yardım beklediğinde Hristiyan, Bizans ve İslam imparatorluğuna eşit mesafede olmak istediğinde, Yahudi dinine geçtiği görüşü yaygındır.

Dunlop, Hazarların, Musevi Türklerin oluşturduğu nispeten küçük sayılabilecek bir yönetici sınıf tarafından yönetildiğini, bu sınıf dışındaki yöneticilerin daha yerel düzeyde kaldığını ve tüm ülke coğrafyasını bir arada tutanın bu Musevi sınıf olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁶ Aynı yazar, bu düşünceden yola çıkarak, Orta Avrupa'yı doğrudan etkileyen büyük Yahudi dalgasının Hazar Museviliğinden geldiğini iddia etmektedir.¹⁵⁷

Arthur Koestler'e göre, Hazarların bir kısmı Moğol istilasından önce Slav topraklarına göç etmiştir. Çok tartışmalı bir iddia ile Hitlerin soykırım uyguladığı Doğu Avrupa Yahudilerinin (Aşkenazların) Hazar Türkü olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Ürekli, Donuk, Taşağıl,...ve Çoruhlu, a.g.k., ss.126.

¹⁵⁵ Dunlop, a.g.k., ss.109.

¹⁵⁶ Dunlop, a.g.k., ss.241.

¹⁵⁷ Dunlop, a.g.k., ss.275.

¹⁵⁸ Koestler, a.g.k., ss.165.

Bu tezlerin oluşmasının nedeni Hazarların dinleri konusunda farklı kaynaklarda uç noktalara varan bilgi, tarihi kayıtlara rastlanması ve araştırmacıların bunlardan bazılarına dayanarak tez üretmeleridir.

İstahri, “*Hazarların ekserisinin Müslüman ve Hristiyan az bir kısmının Yahudi olduğunu*”, Dımaşki, “*Hazarların Ermeni ırkından olduğunu ve hepsinin Hristiyan olduğunu*”, Makdisi, “*Hazarların bir dönem büyük kısmının Müslüman olduğunu*”, El-Bekri “*Hazarların dininin Yahudilik olduğunu*”, Hakan Yusuf mektubunda, “*Hazarların hepsinin değil büyük bir kısmının Yahudiliği benimsediğini*” söyler.¹⁵⁹

Şaban Kuzgun, tüm bilgi ve belgeleri, kronolojik sırayla değerlendirdikten ve güvenilirliğini tartıştıktan sonra, Hazar nüfusunun %20 kadarının Yahudi olduğu sonucuna varır. Bize göre şu andaki bilgilerimizle, en makul yaklaşım bu gibi görünmektedir. Eğer %20 oranının doğruluğu kabul edilirse, Dunlop’un söylediği gibi Avrupa’yı etkileyecek boyutta Musevi Hazar göç dalgasının olması ve Koestler’in iddia ettiği gibi, Hitlerin öldürdüğü milyonlarca Yahudi’nin Hazar Türkü Musevi olduğu tezleri anlamlı gelmemektedir.

2.2.6. Avarlar

Avarlar hakkındaki kaynaklardan onların dinleri hakkında kesin bir bilgi elde edilememektedir. Kaynaklardan birinde baş Şaman’dan bahsedilmekte bir diğerinde Avarların puta taptığı belirtilmektedir.

Buna rağmen bugünkü Macaristan, Avusturya, Slovakya, Romanya, Çek Cumhuriyeti ve Eski Yugoslavya topraklarında bulunan 60.000’den fazla arkeolojik kazı bölgesinden (kurganlardan¹⁶⁰) ölüm ve ölü gömme törenlerinin, Hunlarınki ile aynı olduğu ve Frankların Avarlarla yaptıkları savaşa “*Pagan-war*” isimlendirmesini kullanmalarından, Gök Tanrı inancına sahip oldukları söylenilebilir.¹⁶¹

¹⁵⁹ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, ss.113-185 (İstahri, *Kitabü’l Memalik*, ss.108, Ed-Dımaşki, *Nuhbetü’l-dehr fi acaibi’l-berr ve’l-bahr*, ss.263, Makdisi *el-Beşşari*, *Ahsenü’t-tekasim*, ss.360-361, el-Bekri, *el-Mesalik ve’l-memalik*, ss.46.)

¹⁶⁰ Tepe, Höyük, Tümülüs, Mezar Tepesi

¹⁶¹ Falco Daim, *Avars and Avar Archaeology*, (Editörler: Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl), European Science Foundation, Boston, 2003, ss.468

Geç dönemlerde Avar bölgesindeki kurganlarda, az sayıda haç bulunması, bir Hristiyan popülasyonunun da olduğunu, o dönemden hiç kilise kalmaması ise sayılarının çok az olduğunu göstermektedir. Buna rağmen kurgan ve ölü gömme biçiminin korunması, Gök Tanrı dinine, Hristiyanlıktan öğelerin eklendiğini düşündürmektedir.¹⁶² 795 ve 805 yılında, Avar Hükümdarlarının Hristiyan oldukları bilinmektedir.¹⁶³

2.2.7. Büyük Bulgar Devleti

Çok kısa sürede yıkılan devletteki Bulgarların, Gök Tanrı dinine inandıkları bilinmektedir. Devletin içindeki diğer unsurlarda ise Hristiyanlık görülmektedir.

2.2.8. Tuna Bulgarları

Tuna Bulgarları nüfusu, Trakya ve Makedonya fetihleri ile Hristiyan sayısı hızla artan birlik içinde nispeten küçük bir Gök Tanrı inancına ait kitleden oluşmaktadır. Omurtag gibi bazı Hanlar, Hristiyanlık aleyhtarı politikalar izleseler de zaman için de halk arasında Hristiyanlığın yayılmasını engelleyememişlerdir.¹⁶⁴

Bizans'ın, Tuna Bulgarları üzerine yürüdüğü sırada, Boris Han, kendisinin ve milletin Hristiyan olduğunu bildirmiş ve vaftiz olmuştur. Boris Han, din kitaplarını kendi dillerine çevirtmiş ve kilisenin bağımsız kalmasını sağlamıştır.¹⁶⁵ Boris Han'dan sonra tahta geçen oğlu Vladimir'in eski Türk inancına dönüşmesi konusunda başarısız geriye dönüş hareketi, son girişim olarak kalmıştır. Simeon döneminden itibaren Hristiyanlaşma, Slavlaşma sürecinin kısa sürede tamamlandığı görülmektedir.

¹⁶² Daim, *Avars and Avar Archaeology*, S521-522

¹⁶³ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.193.

¹⁶⁴ Karatay, “*Tuna Bulgarları*”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.292.

¹⁶⁵ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına göre Türkler*, (1. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2007, ss.72.

Bulgarların asimile olup din deðiřtirdiđi bu dönem, bugünkü Bulgaristan milletin in oluşmaya başladığı dönemdir.¹⁶⁶

2.2.9. Peçenekler

Doğu Avrupa'ya geldiklerinde Gök Tanrı inancının olduğu bilinmektedir. El Bekri'nin kayıtlarına göre Bizans sınırları içinde ticaretle uğraşanlarda İslam yaygındır.¹⁶⁷ Bu bilgiden başka hiçbir yerde bahsedilmez. Alman Misyoneri Bruno tarafından verilen bilgiye göre tamamı Hristiyan olmuştur. Rus ve Bizans kaynaklarında hiç bahsedilmemesinden yola çıkarak, bu iki kaynakta¹⁶⁸ verilen bilgilerin iddia edildiği kadar büyük sayıları ifade etmediği düşünölebilir.

1048 yılında Turak ve Başbuğ Kegen arasındaki mücadelede, Turak Bizans'a sığınarak Hristiyan olmuş ve Kegen de savaşta esir düşerek Hristiyanlığa geçmiştir.¹⁶⁹ Peçeneklerin bir kısmının Zerdüş, bir kısmının da Mani dinine mensup oldukları bilinmektedir.¹⁷⁰

Avrupa topraklarında kalan Peçenek halkının bir kısmının zamanla Hristiyanlığa, garnizon hizmetinde oldukları Anadolu bölgelerinde ise Müslömanlığa geçtiği bilinmektedir.¹⁷¹

2.2.10. Uzlar (Oğuzlar)

Uzların başlangıçta Gök Tanrı dinine inandıkları bilinmektedir. Çok kısa sürede güçlerinin kırılması nedeniyle, yerleştirildikleri yerlerde asimile olup, din deðiřtirdikleri düşünölmektedir.¹⁷²

¹⁶⁶ Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.245-248.

¹⁶⁷ Kurat, a.g.k., ss.77-78

¹⁶⁸ Kurat, a.g.k., ss.77-80.

¹⁶⁹ Kafesoğu, a.g.k., ss.176.

¹⁷⁰ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II C, 1/b den ayrı basım)*, (1. Baskı), Edebiyat Fakölte Matbası, İstanbul, 1978, ss.80.

¹⁷¹ Yöcel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ss.526.

¹⁷² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. (4.Baskı), TDAV, İstanbul, 1992, ss.55-56.

İbn Fadlan'a göre, Oğuzlarda Su Kültü inancı çok kuvvetlidir. İnançlarına göre, suyu kirletmek uğursuzluğa ve felaketlere sebep olabilmektedir. Bu nedenle Oğuzlar, suya girmezler ve suya girenlerin, kendilerine büyü yapacağını düşündüklerinden, kendi ülkelerindeki yabancıların da yıkanmasına engel olurlar.¹⁷³

Devlet hiçbir zaman Müslüman olmasa da Oğuzlar arasında da Müslümanlar olduğu bilinmektedir. Müslüman kitle belirli bölgelerde yaygındır. Biruni'ye göre Oğuzların Müslüman olanlarına “*Türkmen*” denilmektedir.¹⁷⁴

Bugün Moldova'da yaşayan, dil ve kültürlerini büyük ölçüde muhafaza eden Hristiyan Türkler olan Gagavuzlar, Oğuzların bakiyeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.11. Kuman-Kıpçaklar

Bozkır kültürünü devam ettiren Kuman-Kıpçakların Gök Tanrı dinine inandıkları aşikardır. 1118 yılında Gürcistan krallığına göç eden Kumanların, Ortodoks Hristiyanlığa geçtiği bilinmektedir.¹⁷⁵ Mısır Eyyubiler devletine giden kölemenlerin İslam'a geçtiği görülmektedir. Rus himayesine girenler Hristiyan, Altınorda devletinde olanlar Müslüman, Macaristan'a yerleşen Kumanlar ise Katolik Hristiyan olmuştur.

Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya'daki Müslüman Kuman bakiyeleri Pomaklar¹⁷⁶ olarak isimlendirilmektedir.¹⁷⁷

2.2.12. Macarlar

Fin-Ugor daha doğrusu Aral birliğine üye kavimlerin Pagan olduğu bilinmektedir. Macarların içindeki Türk kökenli toplulukların ise Gök Tanrı dinine mensup olduğu aşikardır. Macarlar 1000 senesinde Katolik Hristiyan olmuştur.

¹⁷³ Sümer, a.g.k., ss.56.

¹⁷⁴ Sümer, a.g.k., ss.60.

¹⁷⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1992, ss.110-115.

¹⁷⁶ Konyar Türkleri, Pomagaç

¹⁷⁷ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.268.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DOĞU AVRUPA TÜRKLERİNDE İNSAN HAYATININ ÖNEMLİ ANLARINA İLİŞKİN BAZI MİTLER (ÖLÜM, CENAZE, YAS TÖRENLERİNDE MİTOLOJİK ÖĞELER)

Dünya Tarihi incelendiğinde, erken devirlerde çok farklı kültür ve coğrafyadaki toplulukların, hemen hepsinde görülen ortak inanç, ölümden sonra da bir yaşamın olduğu düşüncesidir.

En eski Mısır, Çin, Türk topluluklarında, ölümden sonra bir yaşamın olduğu, bu dünyada yaşarken yaptıklarımız ve/veya ölüm, yas, cenaze törenleri sırasında ölen adına yapılan ritüellerin, ölüm sonrası yaşamı etkileyebileceği fikri hakimdir.

Topluluğun sahip olduğu Mitler ve Kültlerin tamamı, çok yaygın olarak bilinip, söylenmesi ve uygulanması da her insanın hayatında bir kez gerçekleşecek ölüm, aynı zamanda bir diğer hayata doğumu da ifade ettiğinden, bu konudaki ritüel, inanış ve mitler, geniş kitleler tarafından bilinmiş ve önemsenmiştir.

Sadece ölüm, yas ve cenaze törenlerinin incelenmesi bile, bir topluluğa ait en önemli mitolojik öğelerin belirlenmesini sağlayabilmektedir.

Tarihte önemli etkileri olan topluluk ve liderlerin, büyük cenaze törenleri, törene katılan elçiler aracılığı ile kayıt altına alındığından, seremonilerin ayrıntıları günümüze kadar gelebilmiştir.

Ölüm ve cenaze törenlerinin özellikleri, kaynak ya da söylenceler üzerinden ve mezar yapıları aracılığı ile günümüze kadar ulaşabildiğinden, bu tören ve mitler hakkında daha geniş kapsamlı çalışma yapabilmek mümkün olmaktadır. Türklerin büyük liderlerine ait kurganlar henüz bulunamamıştır. Mete Han (Mou-tun) ve Attila'nın kurganları hakkında kaynaklar ayrıntılı bilgiler vermesine rağmen, bilgileri teyit edebilecek arkeolojik bir kalıntıya ulaşılamamıştır. Türklerin büyük hanlarının mezarlarını, ulaşılması güç yerlere yaptığı ve bu mezarlar bulunamasın diye kurgan inşa edilmesinde çalışanların da defin töreninden sonra öldürüldüğü, kayıtlarda

mevcuttur. Günümüze kadar bu kurganların bulunamayışı, Büyük Türk Hanlarının, mezarlarında rahat uyumasını sağlamış görünmektedir.¹⁷⁸

Almanya, Hochdorf’da M.Ö. 350 yıllarına tarihlenen 16 kurgan kazılmıştır. Bilim adamlarının bir kısmı, bu kurganları İskitlerden önce bölgede bulunan Keltlere, Firudin Ağasıoğlu gibi bazı bilim adamları da özellikle mezar çevresinde bulunan taş baba heykellerini göz önüne alarak, M.Ö. 500 yıllarında bölgede bulunan İskit-Saka grubuna bağlamaktadır. Kurganların aidiyeti tartışmasına girmeden, kurgan içinin reproduksiyonuna ait fotoğraf, bu kısımda kurgan görüntüsü fikrini vermek adına kullanılmıştır.

Resim 1. 2. Arjan Kurganı, Kazı Sırasında Çekilen Bir Görüntü, Rusya

Kaynak: Yaşar Çoruhlu, Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, resim 38 (H.Parzinger, Die Frühen Völker Eurasiens, München 2006, renkli resim2 den alıntı)

¹⁷⁸ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.137.

Resim 2. Kurgan Reprodüksiyonu, Historisches Museum Bamberg, Almanya

Kaynak: <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/08/hochdorf-almanyada-kurgan-ve-buluntular.html>

Çalışmanın bu bölümünde, ilgili topluluğun, ölüm ve yas törenlerindeki, mitoloji kökenli öğeleri incelenmiştir. Daha önceki topluluklarda açıklanmış mitolojik öğelerin açıklamaları, tekrar edilmemiş sadece varsa değişiklikleri içerecek bilgiler verilmiştir. Toplulukların kronolojik sırayla incelenmesi, mitolojik öğelerin değişiminin de izlenebilmesini sağlamaktadır.

Türk mitolojisine ait bazı önemli öğeler, tek başına kitap oluşturabilecek genişlikte incelenebilir. Bu çalışmada, mitolojik öğelerin her biri ve her topluluk için, genel bir kanı oluşturabilecek düzeyde bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Gerekli görüldüğünde, topluluğun öncül veya ardıllarına ait bilgilere, tez kapsamı içinde yer almasalar da mitolojik öğeleri aydınlatmak ve değişimin ne zaman başladığını belirleyebilmek amacıyla, yer verilmiştir.

3.1. İSKİTLER

Binlerce yıldır Türk halklarının bulunduğu Karadeniz'in kuzeyi, Bozkır Kuşağı bölgelerinden biridir. Bu geniş bölgede bilinen çok sayıda İskit kurganı vardır.¹⁷⁹

Bölgede başka kavimlerin de yaşamış olması, bazı arkeolojik kalıntıların ait olduğu kitleyi belirlemekte sorunlar yaşanmasına sebep olmaktadır. Şu ana kadar kurganlara gömülenlerin, fiziki antropoloji çalışmaları yapılmamıştır. Bu çalışmalar konuya açıklık getirebilir.¹⁸⁰ Buna ek olarak kurganların define arayıcıları ve hırsızlar tarafından soyulması suretiyle talan edilmesi; tarih sırası, etnik aidiyet, ritüel özelliklerinin netleştirilmesinde de sorunlar yaratmıştır.

Bütün olumsuzluklara rağmen kazısı tamamlanan ya da devam eden kurganlardaki gömülerden elde edilen az sayıdaki eşyanın, diğer Türk topluluklarının kurganları ile karşılaştırılması, kısmen de olsa ölü gömme ve ritüelleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.¹⁸¹

İskitler için, atalarının mezarları son derece önemli ve kutsaldır. İskitler mezarlarına herhangi bir müdahalede bulunulması durumunda, savaş çıkartmaya hazırdırlar.¹⁸²

Yapılan kazılar ışığında İskit kurganlarının, şekil ve yapılarının, zaman içerisinde değiştiği gözlemlenmektedir. V. yüzyılda bir çukurun üzerinin ağaçlarla kapatılması ile yapılmış, basit kurganlara rastlanırken, VI. Yüzyıldan itibaren küçük yer altı odalarına sahip kurganlar çoğunluktadır. Bazı bölgelerde ağaç konstrüksiyon olan yapı, diğer bazı bölgelerde taş levhalardan oluşturulmuştur. Kurganlardaki defin genellikle yüzeyden 2-14 m derinlikte yer almaktadır. Fakir halka ait kurganlar küçük ve 1 m kadar yükselirken, zengin ya da önemli kişilere ait kurganların yüksekliği 20 m'ye ulaşabilmektedir.¹⁸³ Kurgan'ın büyük ve yüksek olması makbuldür. Bugün hala

¹⁷⁹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, (1.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2016, ss.315.

¹⁸⁰ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.360.

¹⁸¹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.311.

¹⁸² Herodot, a.g.k., IV-127, ss.346-347.

¹⁸³ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.313.

bir ölüm haberi alındığında “*toprağı bol olsun*” şeklinde kullanılan deyim, kurgan kültüründen kalan bir etki olmalıdır.¹⁸⁴

Kurganların yapısı incelendiğinde altta toprağa açılmış geniş bir oda olduğu ve bu odanın tabanının ahşap ile döşendiği, odanın içine iç içe, kütüklerden yapılmış iki dikdörtgen planlı mezar odası yerleştirildiği görülmektedir. Mezar odasının içinde definin yer aldığı tek parça ahşap bir tabut bulunmaktadır. Tabutlar için; Sedir, Çam gibi her zaman yeşil kalan ağaçlar sıklıkla kullanılan ağaçlardır. Özellikle Sedir, reçinesi ile haşeratı uzak tutan bir ağaç olması sebebiyle kullanılmış olabilir. Mısır mumyalamasında Sedir reçinesi kullanıldığı bilinmekle beraber, henüz Türklerin mumyalama tekniği açıklığa kavuşmamıştır. Bu üç bölümden meydana gelmiş mezar odası kullanımı (kurganın büyüklüğüne göre bölüm sayı ve yerlerinin değişebilir) sonraki dönemlerde Hunlar da görülmektedir.¹⁸⁵

İskit kurganlarının çevresinin hendekle çevrili olduğu görülmektedir. Mezarların üzerlerinde muhtemelen ölen kişiyi temsil eden, anı amaçlı taştan bir heykel bulunmaktadır. Bu mezar taşı koyma geleneğinin, Göktürkler döneminde de devam ettiği ve günümüze kadar geldiği görülmektedir.¹⁸⁶

Mezar taşının dışında, kurganın etrafına, mezarlarla bağlantılı büyük işlenmemiş taş (*balbal*)¹⁸⁷ sıralar koyulmuş olması dikkat çekmektedir. Bu uygulama, diğer Türk topluluklarında da görülmektedir.

Bu taşların her biri, ölene, ölümünden sonra hizmet edeceği varsayılarak, öldürdüğü düşmanlarını temsilen dikilmektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*, (2.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, ss.27.

¹⁸⁵ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.343-358.

¹⁸⁶ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, ss.189.

¹⁸⁷ Taş baba, Bengü taş (ölümsüzlük taşı), balbal. Taş balballar yanında ağaçtan yapılan balballar da bulunmuştur. Öldürülen kişiler önemli bir şahıs ise onu temsil eden balbalda ismi de olur.

¹⁸⁸ İnan, a.g.k., ss.131.

Resim 3. Tagar Kültürü Dönemi, Kurgan Ve Balbal Görünümü, MÖ2-MS1, Rusya

Kaynak: Çoruhlu, Kurganlar, resim 23 (M.P. Gryaznov, Southern Siberia, Geneva 1969, resim52)

Phillips, kurgan kazılarında ortaya çıkarılan bulgular ışığında İskit defin törenini aşağıdaki şekilde hayal etmiş ve bizlere aktarmıştır.

"Biz şimdi üzerine yerleştirilmiş hayvan imgeleriyle gönderleri ve direk üzerinde dalgalanan tunç takırdakları¹⁸⁹ ve ölümden dolayı salınan feryatları tahayyül edebiliriz. Kralın vücudu aşağıdaki bir odaya gömülür, muhtemelen zillerle süslenmiş hayvan imgelerinin bulunduğu direkler tarafından taşınan bir gölgelik aşağısındadır ve eyerlenmiş atlarıyla, hizmetkârlar ve koşumlu atlar hemen bitişiğe konulmuştur. Nihayetinde büyük miktarlarda kurbanlık hayvan kesilmiş ve yasçılar¹⁹⁰ ağlamaktan harap olmuştur. Mezar içinde kadın, hizmetçiler ve seyisler boğazlanmış ve atlar başlarına bir baltayla vurulmak suretiyle öldürülmüştür. Kralın gövdesi bir bayram kaftanı içinde odanın merkezindeki tabutuna yatırılmıştır. Onun başı tamamen doğuya çevrilmiş ve silahlar ve yiyecek dolu kaplar, elini uzatıp alabileceği yakın yere konulmuştur. Duvarlar, asılmış parlak boyalı kumaşlar ve işlemeli keçelerle kaplıdır ve zemin kral çadırının içine serilmek üzere hazırlanmış, zengin-muhteşem halılarla

¹⁸⁹ Çingirak

¹⁹⁰ Yuğ törenlerinde Yasçı ve Sığırtçı olarak isimlendirilen kişiler de katılır. Yasçı/Yugcı ölenin yaşarken başından geçenleri hikayeleştirerek anlatır. Sığırtçı da Yuğ/Yas/cenaze töreninde ağıt yakıp, ağlayan kimselerdir. (A. Küçük, Tümer, M.A. Küçük, a.g.k., ss.126.)

*örtülmüştür. Seyisler-uşaklar ve onların hemen yanına gömülmüş atları, öteki dünyaya geçiş yolculuğunda efendilerine hizmet etmek üzere hazır durumda yer almıştır.”*¹⁹¹

Herodot, İskit krallarının Gerrhos¹⁹² memleketinde (Dinyeper'in büyük kıvrımı civarında bir yer) gömüldüğünü söyler ve töreni aşağıdaki gibi aktarır.¹⁹³ “*Kralları öldüğü zaman İskitler, Gerrhos bölgesinde kare şeklinde bir kurgan kazarlardı. Büyük bir çukur olan kurgan hazırlandığında, onlar ölen kralı mumyalayarak, (içini boşaltıp, kokulu nebatlarla doldurur, üzerini bal mumu ile kaplarlar) bir arabanın üzerine koyarlardı. Cenaze, tüm İskit halklarına götürülerek gezdirilirdi. Cenazeyi devralan her topluluk, kralın ölümünden duyduğu üzüntü nedeniyle ne kadar acı çektiğini gösterecek davranışları sergilerdi. Yas işaretleri bir kulağının memesini kesmek, başlarının çevresindeki saçları kazımak, kollarının etlerini çizmek, ağız ve burunlarını yırtmak, sol ellerine ok saplamak şeklinde olabilirdi. O topluluğun yas töreni bittiğinde cesedi, kendi idarelerindeki, bir başka kabileye götürürlerdi. Her toplulukla beraber cenaze alayı genişler ve son topluluktan sonra cenaze, kurganın hazırlandığı imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos bölgesine götürülürdü”*.¹⁹⁴

“*Mezarın içine çimen yayılır, ceset üzerine konulurdu. Ölenin başı doğuda yüzü batıya dönük olurdu*¹⁹⁵. Defin yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konulur sazlarla örtülürdü. Mezarın içinde boş kalan yere, ölenin zevcelerinden birisi, elinden içki içtiği kimse (saki), bir aşçı, silahtar uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulurdu. Ayrıca kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konulur (bakır kullanmazlar) ve tören tamamlanırdı.¹⁹⁶

“*Bir yıl sonunda, onun en iyi hizmetlilerinden ve atlarından ellişer tanesi boğulur. İçleri çıkarılıp temizlenir ve saman doldurulup tekrar dikilirdi. Ağaçtan kazığa geçirilen gem ile dizgin vurulmuş atların üzerine, yine kazığa geçirilmiş insanlar konarak oluşturulan atlılar, mezarın çevresine yerleştirilirdi”*.¹⁹⁷

¹⁹¹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.318.

¹⁹² Gerrian, Gerhi

¹⁹³ Herodot, a.g.k., IV-71, ss.322.

¹⁹⁴ Herodot, a.g.k., IV-71-73, ss.322-324.

¹⁹⁵ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.64.

¹⁹⁶ Memiş, a.g.k., ss.75.

¹⁹⁷ Herodot, a.g.k., IV-72-73, ss.323-324.

Resim 4. Göktürk Dönemi Kurgan Reprodüksiyonu, Kurban Edilmiş At Postunun Düzenlemesi, Kazakistan

Kaynak: Yaşar Çoruhlu, Kurganlar, resim 163 (Zaynolla Samaşev, vd., Drevnosti Almatı,-Kurganı Borolday, Almatı 2008, s201)

Prof. Dr Ekrem Memiş İskit cenaze törenlerini aşağıdaki şekilde tanımlar. *“İskit cenaze törenleri esasen nomadik bir ayin olarak, gürültülü, zalim, kanlı ve debdebeli karakter görünümündedir. Cenaze alayının başında, uçları vahşi görünümlü kuşlar ile heybetli canavarların bronz veya demir tasvirleri geçirilmiş olan sıırıkları taşıyan standart taşıyıcılar geliyordu. Onlar, büyük metal çingirakları girdap gibi döndüren ve ağaçtan kulplara raptedilmiş zilleri sallayan bir grup kabileli tarafından takip edilmekte idiler ki bunlar, kötü ruhları uzaklaştırmak için acı çığlıklar atıyorlardı. Ardından cenaze, arabası üzerine yerleştirilmiş bir şilteye yatırılıp, aile fertlerinin oluşturduğu alayla taşınan, cenaze arabası veya adamlar tarafından taşınan ya da atlar tarafından çekilen cenaze teskeresi gelmekte idi. Atlar, koşum takımlarındaki zillerin çıkardığı şingirtılarla gürültüye gürültü ekliyorlardı. Cenaze alayı 151 çadıra ulaşıldığı zaman, cesetler mezara, eşyalar da onların çevresine konuluyordu. Atlar boğazlanıyor, cesetler kurganın içine yatırılıyor, gölgelik ve araba kırılıyor ve mezarın yakınına veya koridorun içerisine konuluyordu. Mezar büyük bir*

*tepe oluşturacak şekilde toprakla örtüldüğü zaman, cenaze merasimi son buluyordu.*¹⁹⁸

İskitler, poligalist'dirler (çok kadınla evli). Çoğu kez oğul, babası öldüğünde, kendi annesi haricindeki babasının karılarını miras olarak devralmaktadır. Buna rağmen muhtemelen, bu kadınlardan biri, öteki dünyada kocasına eşlik etsin diye, kocası öldüğünde ölmek zorundadır. İskit aristokrasisine ait kurganlarda ölenin sonraki hayatında kendisine eşlik edecek hizmetkarları, eşleri ya da cariyeleri de kendisi ile beraber boğulmuş¹⁹⁹ olarak, bazen definin, ayak ucunda bazen defin odasının hemen dışında yer almaktadır.²⁰⁰ Jean Paul Roux, ölenin karısını alacak bir oğul bulunamadığında, kadının ölenle gömüldüğünü ileri sürmektedir.²⁰¹ Daha sonraki dönemlerde, ölen kardeşin eşinin, küçük kardeşe eş olarak verildiği örneklerden yola çıkarak, ölenin eş ve çocuklarının bakımı ve ailenin idamesi için, miras değil de sorumluluk aktarımını ifade eden böyle bir gelenek olduğu varsayılabilir.

Daha batıdaki İskit gömülerinde gözlemlenmiş olanın aksine, Pazırık kurganlarında kocalarıyla birlikte ölmek zorunda kalmış olan kadınlar, sıklıkla kocalarının tabutlarını paylaşmışlardır.²⁰² Bu, oradaki erkeklerin tek kadınla evli olduklarının veya kadının, bir odalık ya da bir cariyeye olmaktan ziyade, bir eş olduğunun işareti olarak kabul edilebilir.²⁰³ Büyük kurganların hazırlanması zaman aldığından, yazın ölenlere sonbaharda, kışın ölenlere ilk baharda cenaze töreni düzenlendiği bilinmektedir. Bu bekleyiş nedeniyle, soylu ve aristokrat ailelerden gelenlere *tahnid*²⁰⁴ yapıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. İskit kurganlarının

¹⁹⁸ Memiş, *a.g.k.*, ss.77.

¹⁹⁹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, (2.Baskı), Ötüken, Ankara, 2015, ss.364-369. (Türklerde Kağan/Hükümdar Tanrı tarafından gönderilmiş ve kutlu kana sahip ailedendir. Aile kut ile donatılmış olduğundan kanları da kutludur ve bu kan akıtılmaz. İdamlar bir ip ya da yay kirişi ile boğulmak şeklinde gerçekleştirilir. Hanedan üyelerinden biri Kağan/Padişahın yerine geçmek üzere bir harekette bulunmadığı sürece idam söz konusu olmaz. Bunun istisnası Osmanlı İmparatorluğundaki siyasi nedenlerle kardeş kanını akıtmayı onaylayan uygulamadır.)

²⁰⁰ Memiş, *a.g.k.*, ss.72.

²⁰¹ Jean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, (1. Baskı), Kabalcı, İstanbul, 1999, ss.174-178.

²⁰² Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.64.

²⁰³ Memiş, *a.g.k.*, ss.63.

²⁰⁴ Mumyalama

büyüklüğü, yapıları ve daha sonraki dönemlerde yaşayan Hun kurganları ile olan benzerlikleri, bu yöntemin İskitlerden itibaren devam ettiğini düşündürmektedir.²⁰⁵

Defin başının yönü, farklı coğrafyalarda birbirinden farklı yönlere doğru olabilmektedir. En fazla rastlanılan, başın doğuda olduğu gömülerdir.²⁰⁶ Başın doğuda olduğu ve yüzün batıya döndürüldüğü gömülerin, ölümden sonraki hayatın batıda tekrar yaşanacağı şeklindeki en eski inançlardan kaynaklandığı düşünülmektedir.²⁰⁷

İskitlerde, Hakan ve aristokrat sınıfın dışındaki insanlar öldüğünde, cesedin en yakın akrabaları tarafından bir arabaya konularak, arkadaşlarına ziyarete götürüldüğü, cenaze konvoyunun, ölenin arkadaşları tarafından ağırlandığı ve gelenlere yemek verildiği bilinmektedir. Kaynaklar; konvoydaki herkes kadar, ölenin de önüne yemek koyulduğu ve cenaze konvoyu ve cesedin gezisinin 40 gün sürdüğü ve daha sonra ölenin gömüldüğü, bilgisini içermektedir. Kaynaklardan elde edilen bir diğer bilgi de ölüyü gömdükten sonra cenaze törenine katılanların temizlendiğidir. Ancak bu temizlenme sırasında su kullanılmamaktadır. Erkekler; kenevir tohumlarını tütsü olarak kullanarak, kadınlar; güzel kokulu servi, sedir, günlük yongalarını öğütürerek hazırladıkları bir macunu vücutlarına tatbik ederek temizlenmektedir.²⁰⁸

Herodot'un "*Tarih*" adlı kitabında yazanlara göre, İskitlerde geleneksel olarak uygulanan cenaze töreni ritüeli, onların bir kolu olan Orta Asya'lı Massagetler'de daha farklı bir şekilde uygulanmaktadır. Herodot'a göre Massagetlerde, yaşlılar, kendi akrabaları tarafından, diğer sürü hayvanlarıyla beraber kurban edilmekte, ölen ve diğer kurban edilen hayvanların etleri bir arada pişirilip yenilmektedir. Massagetlerde, bu şekilde ölmek, büyük bir mutluluk olduğu gibi bu kadar yaşayamayanların talihsiz olduğu düşünülmektedir. Kitapta "*Hastalıktan ölenler ise yenmez sadece gömülür*" denmektedir.²⁰⁹ Ata mezarları için savaş çıkarmaya hazır bir milletin, ölen akrabalarını yemesi akla yakın bir ihtimal gibi görünmemektedir.

²⁰⁵ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.64.

²⁰⁶ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.387

²⁰⁷ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.64.

²⁰⁸ Herodot, a.g.k., IV-75, ss.324.

²⁰⁹ Herodot, a.g.k., I-216, ss.115.

Kurganın içine, definin ölümden sonraki hayatında kullanması için kendi maddi gerçekliğine uygun şekilde; diğer yaşantısında kullanacağı giysiler, altın, gümüş, bronz taç, gerdanlık, küpe, bilezik gibi çeşitli takılar, ayna, kaplar, boynuz şeklinde içki kapları, tarak, elbise süslemeleri, bronz buhurdanlar (bazılarının içinde yanmış kenevir tohumları bulunuyordu)²¹⁰, altın ve demir silahlar (kılıç, balta, mızrak, ok, yay, kalkan), bronz ve altın askeri kıyafetler (miğfer, zırh), seramikler, renkli keçe ve deriden eyerler, koşum takımları, yünden yer halısı, keçeden duvar halıları, keçeden kuğu, çadır direkleri, müzik aletleri, araba, üzerinde hayvan veya hayvan mücadele sahneleri, insan, ilah, yaratık gibi figürler ile geometrik 12 bitkisel motifin yer aldığı madeni, ahşap ve keçeden eserler, Griffon at maskları, çeşitli süslemeler, yemekler, kurban edilmiş hayvanlar konulurdu. İskitlerde kıyafetlerde kürk kullanılmış olması, deriden yapılmış sivri başlık ve pantolonun bulunması, belirleyici özelliklerdendir.²¹¹

Kurganlarda, Yunan tarzında az sayıda eşya bulunsa da kurganların genel karakteristiğine aykırı olduğundan, bu eşyaların komşu bölgelerle yapılan ticari faaliyetler sonucu ithal edilen ürünler ya da savaş ganimetleri olduğu düşünülebilir.

Kurganlardaki objeler, Türk mitolojisine ait önemli öğeler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Heykel, rölyef, işleme, taç, bıçak, kılıç kını, at başlığı, definin kıyafetleri, halı ve keçe örtüler, ayna gibi objelerde görülen şahin, panter, kanatlı ejderha, sıçrayan dağ keçisi, aslan, kuyruğu düğümlenmiş atı ile savaşçı, birkaç hayvanın bileşiminden oluşan sihirli-mitsel yaratıklar, hayvan mücadele sahneleri, daha sonra Asya Hunlarında da görülen hayat ağacı, savaşçı ve geyik motifleri görülebilmektedir.²¹²

Şu ana kadar anlattığımız Türk topluluklarına ait ölüm ve yas törenleri, Türklere ait, mit ve destanlarda da görülmektedir. Manas destanındaki kahraman Manas'ın cenazesi ve kurganı ile ilgili anlatılanlar ile İskit cenaze törenleri neredeyse aynıdır.²¹³

²¹⁰ Herodot, a.g.k., I-216, ss.115.

²¹¹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.311-327.

²¹² Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.318.

²¹³ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.69-71.

İskitlerin ölüm, cenaze ve yas törenlerine ait bilgileri elde ettiğimize göre, törenlerin ve kurganların özellikleri ile kurganlardan elde edilen bulgular üzerinden de mitolojik öğelerin incelemesini yapabiliriz.

3.1.1. Kurganlarda Birden Fazla İskelet Bulunması

Bu konuda birbirinden farklı ve doğru olabilecek çeşitli tezler vardır. Kurganlara ilk ceset gömüldükten sonra, kurganın açılıp daha sonra aynı aileden ölen kişilere ait cesetlerin eklendiği bilinmektedir. Bazı araştırmacılar, yılda 2 kez ölü gömme töreni yapıldığı bilgisine dayanarak, altı aylık dönem içinde aynı aileden ölenlerin bir arada gömüldüğü tezini öne sürer ki bu da doğru olabilir gibi görünmektedir.²¹⁴ Savaş ve baskınlarda aynı anda ölenlerin aynı kurgana, ataerkil aile özelliklerine uygun şekilde gömülmüş olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır.

Gumilev'e göre Güney Sibirya'da kadınların veya odalıkların ölen kişinin mezarına gömülme geleneği vardır.²¹⁵ Bunun yanında bazı Türk kurganlarında erkeğin ölüm nedeni olmasına rağmen yanındaki eş, cariyelerin hiçbir ölüm yarası olmadan, zehirlenme ve yılan sokması sonucu öldükleri belirlenmiştir.²¹⁶ Bu fiziksel kanıtları; ölümden sonra bir başka hayatın başlayacağına olan inanç ile, eş ve ölen ile diğer hayatı yaşayacak olanların, öldürüldüğünü ya da gönüllü²¹⁷ olarak ölene katıldığını gösteren, önemli bulgular olarak gören araştırmacılar da vardır.²¹⁸

3.1.2. Kurganlarda Çok Küçük Çocuk İskeletlerinin Olmaması Ya Da Nadiren Rastlanması

Bazı Türk topluluklarında, çocukların hiç gömülmemiş olduğu görülmüş ya da çok az sayıda çocuk iskeletine tesadüf edilmiştir. Bu topluluklarda özellikle erken

²¹⁴ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.366.

²¹⁵ L.N. Gumilev, *Hunlar*, ss.49, 192

²¹⁶ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, ss124-125

²¹⁷ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.364.

²¹⁸ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.367-368

dönemlerde, her ailenin bir ağacının olduğu ve bu ağacın kuşlar şeklinde, o aileye ait insan ruhlarını barındırdığı inancı vardır. Bu inancın etkisiyle, küçük çocuklar bu ağaçların kovuğuna gömülmekte ya da küçük bir tabutta omuzlarına kanatlar dikilmiş olarak, ağacın dallarına asılmaktadır. Böylece çocuğun tekrar dünyaya gelmek üzere ağaca geri döndüğüne inanılmaktadır.²¹⁹

3.1.3. Ölü Aşı, Cenaze Yemeği

Ölü aşı veya cenaze yemeği olarak bilinen yemektir. Ölenin ardından ailesi tarafından, cenaze töreninde sunulan kurbanların etleri ile hazırlanmaktadır. Günümüzde de cenazelerde, aileler cenazeye katılanlara yiyecek sunmaktadır. Ölenin ailesi yemek veremiyorsa bile, cenaze helvası dağıtılır.²²⁰

Türkler, ölü aşı ve ölümün ardından gelen önemli günlerde yapılan ritüellere ait geleneklerini, binlerce yıldır korumaktadır. Ölümün ardından gelen, 3.gün, 7.gün, 9.gün (bazı yerlerde) 40.gün, 52.gün ve senesi önemsenen günlerdendir. 52. gün ölenin etleri ile kemiklerinin birbirinden ayrıldığı düşünülür.²²¹

3.1.4. Yas Töreni Sırasında Yüzün Kesilmesi

İskitlerde olduğu gibi, İskitlerin ardılları olan, Hunların ölü gömme törenlerini anlatan Çin kaynakları da bu gelenekten bahseder. Bu şekilde yas töreni sırasında ağlayanların yüzünden yaş ile beraber kan akar. Dilimizde hala “*kan ağlamak*” deyimini kullanılmaktadır.²²² Yukarıda anlatılan hareketlerin amacı; ölenin ruhuna, onun kaybı için ne kadar üzüldüklerini anlatmak, inandırmak ve aksi durumda ölenin ruhundan gelebilecek kötülüklerden korunmaktır.²²³

²¹⁹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.365. (Michael P. Gryaznov, Southern Siberia, ss.96.)

²²⁰ Kalafat, *Ölüm*, ss.118.

²²¹ Kalafat, *Ölüm*, ss.118-123.

²²² İnan, a.g.k, ss.178 (Hyasinth, I 269-270)

²²³ A. Küçük, Tümer, M.A. Küçük, a.g.k., ss.126.

3.1.5. Dağ

Türk mitolojisinde dağlar ruhların makamı olarak düşünülmektedir. Kurganların tepeler şeklinde yapılmasının bu inanıştan kaynaklandığını düşünmek yanlış olmaz.²²⁴ Dağ iyesi sadece kendine ait ruhların iyesi olmakla kalmayıp, diğer ruhların barındığı bir yer olarak da kutsal görüldüğünden, Türk Mitolojine ait ritüellerin pek çoğu dağlarda yapılmaktadır. Dağlar, kurban yeri olarak kabul edilmektedir.²²⁵

Dağ şekli aynı zamanda yer Tanrısının sembolüdür.²²⁶ Özellikle, tepesinde derin su olan dağların kutsal olduğuna inanılmaktadır.²²⁷

Göktürk ve Uygur dönemlerinde devletin merkezi, dağlık ve ormanlık bölge içinde bulunan, her şeyin kutsanmış olduğu kabul edilen “Ötüken” dir.²²⁸

Dağ bu bağlamda; pek çok Türk toplumunda, farklı karakteristik özellikleri ile, Mitolojik efsanelerde hayat bulur. Bazı topluluklar için dağlar; soyun ana/atası, bazı topluluklar için soyun koyucusu, bazı topluluklar için o soya vatandır. Dağlar Türk kozmogonisinde, kozmik modelin eksenidir.²²⁹

3.1.6. Ocak, Ateş, Kazan

Türklerde otağ kâinatın prototipi olarak düşünülebilir. Yer ve gök arasında insanın yaşadığı kubbe, sonraki devir mimari eserlerde de kullanılmıştır. Otağ²³⁰ın merkezine denk gelen kısımda tepede, duman deliği ve bu deliğin altında, taşınabilir Ocak (üç ayaklı kazan) bulunmaktadır.

²²⁴ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.52-53.

²²⁵ Fuzuli Bayat, *Türk mitolojik Sistemi 2*, (3.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2016, ss.222.

²²⁶ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.78.

²²⁷ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.115.

²²⁸ Bayat, *Türk mitolojik Sistemi 2*, ss.223.

²²⁹ Bayat, *Türk mitolojik Sistemi 2*, ss.231.

²³⁰ Oda kelimesi otağ’dan gelmektedir.

*Ateş*²³¹, *Ocak*²³², otağın merkezinde bulunan aileyi ifade eder. Dilimizde hala kullanılan “*Ocağı sönmek*” deyiimi ev/hanenin tamamen yok olması anlamına gelmektedir. Ocak hem yemek pişirilen hem ateş sunağı olarak kullanılan hem de fal açılıp sihir yapılan²³³ bir nesne olduğundan, kutsal bir obje olmasının yanı sıra ailenin, topluluğun birliğini de temsil etmektedir. Ocak ve Türk kurganlarında karşımıza çıkan, seyyahların üzerinde çok durduğu kazan, beraber değerlendirilmelidir.²³⁴

Türklerde aile ocağı, sönmemesi gereken kutsal ateşi barındırır.²³⁵ Hükümdarın ya da Türk asillerinin en küçük oğluna “*Ocak Beyi*”, “*Ocak Prensi*” denilmektedir.²³⁶ Göktürklerin türeyiş efsanelerinde, kurttan doğan büyük kardeş, yaz ve kış tanrıları ile evlenir. Bu atadan 4 çocuk doğar ve adı Türk olan çocuk ateşi bulur.²³⁷

İskitlerde Ocak Kültüne ait Tanrı Tabiti’dir.²³⁸

Türklerde ateş bir tanrı değildir. Ateşe tapılmaz, tahta çıkma, ölüm gibi önemli olaylarda alevler aracılığı ile göğe ve Tanrı’ya haber vermenin yolu olduğu düşünülerek kullanılır. Ateş temizler, Göktürk çağında elçiler iki yanında ateş yanan bir yoldan geçirilerek Han ile görüşebilmiştir. Ateşe saygısızlık yapılmaz, su dökülmez, tükürülmez, işenmez, sert hareketlerle, sivri nesnelerle karıştırılmaz, kötü söz söylenmez. Bunları yapmak hastalık ve kötü kader, bahtsızlık getirir. Ateşin, Ay ve Güneş’ten ayrılan parçalar olduğuna inanılır. Hastalık, günahlardan temizlenme, yemin ve and törenleri için de ateş kullanılmıştır. Kibrit ve diğer şekillerde yakılan ateşten farklı olarak, çakmak taşı ile yakılan ateş “*kutlu ateş*” tir. Türklere ait resim ve heykel tasvirlerinde, tasvirin kemerinde, genellikle çakmak taşı kesesi görülmektedir. Ateşin rengi olan al, tüm Türk topluluklarında mukaddes kabul edilir.²³⁹

²³¹ Od, ot, ut, duman, köz, göz, kök, kül, kor

²³² Oçok, ev, hane, nesil

²³³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.570.

²³⁴ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.103-104.

²³⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.77.

²³⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.97.

²³⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.31.

²³⁸ Bayat, *Türk mitolojik Sistemi 2*, ss.134.

²³⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.629-671.

Çocukların ve annelerin hamisi Umay ana ile, ateş ve ocak, bağlantılı görülmektedir.²⁴⁰ Günümüzde hala Türklerin Yengi günde (Nevruz), ateş üzerinden atlayarak gerçekleştirdikleri ritüel, ateş kültü doğrultusunda hastalık ve belalardan korunma, arınma inancı ile yapılmakta ancak Yengü Günü haricinde ateşin üstünden atlamamak gerektiğine inanılmaktadır.²⁴¹

Ölüm gerçekleştiğinde cesedin yanında ve evinde yas ateşi, ışık olması gerektiğine inanılır, gömme törenleri gece ve karanlıkta yapılmaz. Ölüm karanlık ile ilişkilendirildiğinden ölen ebedi istirahatgâhına ulaşana kadar ışıksız bırakılmamış olur.²⁴² Manas destanında, Manas'ın öldüğünü düşünen annesi, oğlunu karşısında canlı olarak gördüğünde, yas ateşine gerek kalmadığını düşünerek ateşi söndürmüştür.²⁴³

Türklerin bulunduğu her bölgede kazanlar önemli kalıntılardandır. Avrupa Hunlarına ait en önemli kalıntılar olan kazanlarda görülen yuvarlak başlı, sarkan parçaların tam olarak ne olduğu bilinmemekle birlikte, görüntüleri Şaman elbiselerindeki parçaları anımsatmaktadır. Ölenin gömüldüğü törende bu parçalardan çıkan sesin, İskitlerden itibaren takırdaklar gibi, kötü ruhları uzaklaştırmak için kullanılan zillere benzetilebilir.²⁴⁴

Bazı Türk destanlarında 40 kulaklı kazan, dokuz kulaklı kazan benzetmeleri ile “kutlu kazan” tanımı yapılmıştır. Bu parçalar kazanı kutlu kazan haline getiren parçalar da olabilir.²⁴⁵

Kazanın demir kulpunu tutma deyimi ile destan ve efsanelerde, o kişiye yetki, rütbe ve hak verildiği belirtilmiştir.²⁴⁶

²⁴⁰ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.119-138.

²⁴¹ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.119-138.

²⁴² Kalafat, *Ölüm*, ss.134.

²⁴³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.554.

²⁴⁴ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.371.

²⁴⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI1, ss.741.

²⁴⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.741.

Resim 5. Avrupa Hun Kazanları, Törtel Kazanı

Kaynak: Ahmetbeyoğlu, Atlı Şehirliler, ss.166.

3.1.7. Kupa/Ant Kadehi

Bütün Türk topluluklarında *kupa*²⁴⁷ hakimiyet göstergesi olarak görülür ve çok önemsenir. Hakan ve Hanların heykelleri, Alp heykelleri, ellerinde kupa/ant kadehi olacak şekilde tasvir edilmiştir. Hemen hemen tüm Türk kurganlarında, İskitlerden itibaren kupalar vardır. İskitler kupalarını her an kemerlerinde taşırlar.²⁴⁸

Efsanelerine göre, yaşadıkları topraklar tamamen boşken, Targitaos adında bir adam, Zeus ve Borysthenes ırmağının kızıdan²⁴⁹ doğmuş, onun da Lipoxais, Arpoxais ve Koloxais adlarında üç oğlu olmuştur. İskit ülkesine gökyüzünden altından saban, boyunduruk, balta ve kupa düştüğünde, düşen bu nesneleri alıp evine götürmek isteyen iki büyük abi, altınlara yaklaştığında nesneler ısınıp alev almıştır. En küçükleri nesneleri almaya çalıştığında ise soğumuşlar ve en küçük kardeş bu zanaat araçlarını evine götürebilmiştir. Mucizeyi öğrenen ileri gelenler, gökten gelen mucizevi nesneleri koruma görevini ve iktidarı, en küçük kardeşe vermişlerdir. İnancılarına göre İskitler bu kardeşlerin soylarından oluşmaktadır. Gökten gelen kutsal altını korumak, İskit kralları için büyük bir ödevdir.²⁵⁰ İskitlerin kendileri için anlattıkları türeyiş

²⁴⁷ Ant Kadehi

²⁴⁸ Herodot, a.g.k., IV-5, ss.295.

²⁴⁹ Türeyiş hikayelerinde olduğu gibi Ata doğumu kutsallaştırılıp olağanüstü hale getirilmiş gibi görünmektedir. Herodot'un Zeus ismini kullanması, İskit Tanrılarını Yunan Tanrıları ile eşleştirmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

²⁵⁰ Herodot, a.g.k., IV-5-7, ss.295-296

efsanesinde gördüğümüz gibi kupa/Ant Kadehi gökten inmiş bir nesnedir ve kutsaldır. Kupanın sahibi iktidarın sahibi ve koruyucusudur. Bu nedenle büyük yeminler ant kadehi ile yapılır.

Resim 6. Ant Kadehi Tutan Heykeller

Kaynak: <https://www.tarihlisanat.com/balballar-gokturk-tas-anitlari/> (26.12.2018)

3.1.8. Ayna

Türklerde ve Çinlilerde, gökte iyi ruhların uçarak ulaştığı ve beraber olduğu cennet inancı vardır. Ölümden sonra ruhun bu göksel yolcuğu yapıp “*uçmağa varmak*”²⁵¹ deyimiyile de ifade edilen, yolculuğu yapabilmesi için ruha güç verecek eşya ve simgeler, kurganlarda yer almaktadır. Ayna bu eşyalardan en önemlilerindendir.

Türk kurganlarında bulunan aynaların, Şaman²⁵² törenlerinde de sıkça kullanıldığı görülmektedir. Büyük ihtimalle, ayna “*İnsanın*” kontrolünü ele geçirmek isteyen kötü ruhları uzaklaştırmakta, ruhun cennete yapacağı yolculukta ona yardımcı bir araçtır. Ayna, Büyük Tanrıça’nın (Tabithi) bir özelliği olarak da tasvirlerle konu olmuştur. Kul-Oba kurganından çıkarılmış olan bir altın plâkada resmedilen kadın figürü, Pazırık kurganlarındaki Büyük Tanrıçaya ait tasvirler ile ifade ettiği semboller bakımından büyük benzerlik göstermektedir.²⁵³

²⁵¹ Cennete uçmak, cennete varmak, uçmak, uçmak terimi birçok yerde “ölme” anlamında kullanılmıştır. Başlangıçta bir cennet kavramı olmamakla birlikte bu “*göğe uçma*” daha sonraları “*cennete gitme*” kavramıyla özdeşleştirilmiştir. (Çoruhlu, At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi, s38-39.) Kül Tigin anıtlarında da ölmek “*kergek boldı*” ve “*uçmağa bardı*” şeklindedir. (Saadettin Yağmur Gömeç, “*Eski Türklerde Kurban ve bununla ilgili Gelenekler*”, TDTKD, C62, S371, İstanbul, 10.2017, ss.53.)

²⁵² Şaman, Kaman, Kam

²⁵³ Memiş, a.g.k., ss.85.

Resim 7. Demir Ayna, Pazırık Kurganı

Kaynak: <https://4.bp.blogspot.com/-Qy9YXdSvCBk/WeMeC7o6FPI/AAAAAAAAAXfU/Y4cyq-25mPEz7y6halT9N1dZS1LYFsRIACLCBGAs/s1600/ayna%2Bpaz%25C4%25B1r%25C4%25B1k.png> (26.12.2018)

Günümüzde de ayna önemini korumaktadır. Gerçek hayatta aynanın kırılması uğursuzluk, rüyada aynasının kırıldığını görmek ise ölümü sembolize etmektedir.²⁵⁴

3.1.9. Alp, Kutalp, Kuyruğu Düğümlenmiş Savaş Atı

*Zoomorfik Kutalp*²⁵⁵ figürü, Türklerin gökten gelen kut ile diğer insanlardan üstün özelliklere erişmiş hükümdarlarını ifade eder. Kut soyut fikrinin, somut bir varlık ile somutlaştırılması çok erken devirlerde olmuştur. Sazak'a göre Türkler soyut bir fikri somutlaştıran ilk topluluk olabilir. Sazak, fikrinin ispatlanmasının, Çin'deki Beyaz Piramitlerin tarihlendirmesi ile mümkün olacağını öne sürer.²⁵⁶

Sazak'a göre zoomorfik Kutalp figürü karşımıza; sivri kulaklı, başının üstünde hilal şekli olan, (şekil boynuzlarla sağlanmış olabilir) bıyıklı, kartal burunlu ve bazı durumlarda bir kaplan ya da yırtıcı bir hayvan bedeninde ve kanatlı olarak çıkmaktadır. Alp ise güçlü görünen normal bir insan yüzü şeklindedir.²⁵⁷

²⁵⁴ Kalafat, *Ölüm*, ss.134

²⁵⁵ Sivri kulaklı olan, iki boynuzlu zoomorfik, kaplan bedenli, kartal burunlu, kanatlı insan yüzü yaratıklar. (Gözde Sazak, *Türk Sembolleri- Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, (1.Baskı), İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, ss.146.)

²⁵⁶ Sazak, a.g.k., ss.149.

²⁵⁷ Sazak, a.g.k., ss.146.

Resim 8. Kutalp Ve Alp figürü, Kutalp Detayı, Alp Detayı, Nagyszentmiklos Hazinesi, Macaristan

Kaynak: Sazak, a.g.k., resim 25, resim 109

Resim 9. Alp Figürü, Nagyszentmiklos Hazinesi, Macaristan

Kaynak: Sazak, a.g.k., resim 25, resim 106

Hemen hemen tüm Türk kurganlarında kuyruğu düğümlenmiş savaş atı ve savaşçılara ait tasvirler görülmektedir. Alp'in öldüğü durumlarda, bindiği atın düğümlenmiş kuyruğunu kesmek de bir yas işaretidir. Kurganlarda bulunan atların kuyrukları ve yeleleri kesilmiştir. Bu işleme dullama²⁵⁸ denilir.

Geç dönem kurganlarda, at kuyruklarının yanı sıra kadın saçları da bulunmuştur. Eş'in sonraki hayata eşlik etmesi geleneğinin, daha geç devirlerde bu şekilde sembolize edilerek yumuşatıldığı varsayılmaktadır.²⁵⁹

²⁵⁸ tullama

²⁵⁹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.366.

Resim 10. Kuyruğu Düğümlenmiş At Kalıntısının Düğümlenmiş Kuyruğu, Pazırık Kurganı, Rusya

Kaynak: Çoruhlu, *Kurganlar*, resim 28

3.1.10. Kurban, At, Dağ Koyunu, Koç

Türkler sıklıkla Gök Tanrıya kurban vermişlerdir. Kurban kanlı kurban olabileceği gibi kansız kurban da olabilmektedir. Bazı durumlarda *ıduk*²⁶⁰; ağaca bağlanan bir paçavra, toprağa dökülen süt, doğaya bırakılan ekmek ya da salıverilen bir hayvan da kurban olabilir. Ancak Gök Tanrı için en makbul olan kurban açık renkli bir attır. Toprak için ise dağ koyunu ve koç kurban edilir.

Türk toplumunda soyun tös/tözü olan kutsal dağlarda yapılan toplumsal kamu törenlerine, kadınlar katılmaz. Türklerde egzogami yani boy dışından evlilik hakimdir.²⁶¹ Boyu/soyu ilgilendiren, Gök Tanrıya kurban sunma törenlerine, evlilik nedeniyle o soya gelin olarak gelen kadınların katılma hakları yoktur.²⁶²

²⁶⁰ Iduk, ıdhuk, Adak; Kâşgarlı Mahmud ıduk için “*kutlu ve mübarek olan her nesne ve serbest bırakılan, salıverilen her hayvan*” tanımını yapmıştır. Bu hayvanlar taşıma için kullanılmaz, süt ve yününden yararlanılmaz sadece adak olarak kullanılabilir. (Yaşar Çoruhlu, *At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi*, Toplumsal Tarih, S.10, 2001, s38-42.)

²⁶¹ Xingliang, He ve Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, (1.Baskı) Kalkedon, İstanbul, 2015, ss.138.

²⁶² Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi* 2, s241.

Şaman törenlerinde at, Şamanı göğe çıkaran olarak görüldüğünden kanatlı at tasvirine sık rastlanır.²⁶³ Bazı Türk topluluklarında, Şamanın davulu at, tokmağı kamçı olarak kabul edilir.²⁶⁴ Şaman törenlerinde şamanın davulu ve tokmağı; at ve kamçı görevi görürken, sulardan geçmesi gerektiğinde davul kayık, tokmak kürek; göğe çıkılması gerekiyorsa, bir tür kuş veya kanatlı at olarak işlev görür.²⁶⁵ Şaman davulunun tokmağı fal bakmak için de kullanılır.²⁶⁶

Kurganlarda bulunan koşumluk atlar dışındaki atların, Gök Tanrı için kurban olduğu bilinmektedir.²⁶⁷ İskit kurganlardaki örnekler bu inanın temsilidir. Türkler sunulan/adanan kurbanın öteki dünya da ölüye hizmet edeceğine inanmaktadırlar.²⁶⁸

Bu kurbanların içinde en önemlisi, öleni öte dünyaya geçirebileceğine inanılan araç olmasından dolayı, ölenin yaşarken bindiği attır. Ölenin öteki dünyaya ulaşacağı atı, boğulmakta ya da beli kırılarak öldürülmekte ve kanı yere akıtılmamaktadır. Eti yenilecek at ve kurbanlık hayvanlar ise başlarına vurularak öldürülmektedir.²⁶⁹ Herodot ve Seyyah Rubruk'un aktardıklarından, kurganın etrafına, kurban edilen atların derilerinin asıldığını öğrenmekteyiz.²⁷⁰

Kanatlı at, Tulparlar ve kurganlardaki at koşum takımlarına ait mitsel görüntü oluşturan eserler, dikkat çekicidir.

²⁶³ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, (1.Baskı), İstanbul, 2012, ss.159.

²⁶⁴ Cemal Şener, *Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten önceki Dinleri*, (1.Baskı), İstanbul, 2003, ss.34.

²⁶⁵ Yaşar Çoruhlu, *Şaman Davullarındaki resimlerin anlamı*, Sanat ve İnanç, S2, İstanbul, 2004, ss.114.

²⁶⁶ Janyl Myrza Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, 1.Baskı, Kömen, Konya, 2013, ss.74-75.

²⁶⁷ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, ss.159.

²⁶⁸ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, 1. Baskı, Kabalcı, İstanbul, 2003, ss.238.

²⁶⁹ A. Küçük, Tümer, M.A. Küçük, a.g.k., ss.123.

²⁷⁰ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.310.

Resim 11. Tulpar Reprodüksiyon, Esik Kurganı, Kazakistan

Kaynak: Çoruhlu, Kurganlar, resim 80

3.1.11. Dağ Koyunu Ve Koç

Koç ve dağ koyunu kurban etmek, yer tanrıları için yapıldığından ve Dünya’da yaşarken bu tanrılardan korunmak gerektiğinden önemli bir ritüeldir. Bu nedenle koç başı ve boynuz betimlemeleri, Türk topluluklarına ait kurganlarda (İskitler, Hunlar, Avarlar, Oğuzlar, Çuvaşlar, Bulgarlar) halı, kilim, keçe örtü dokumalarında, daha sonraki dönemlerde mezar taşlarında sıkça görülmektedir.²⁷¹

Çeşitli kültürlerde, koyun mistik yeniden doğuşu, koç ise erkeklik, mertlik gibi kavramların yanında, erkeklik ve dölleme gücünü ve baharda güneşin doğaya yeniden hayat vermesini (belki çok genel anlamda öldükten sonra dirilmeyi de) ifade eder.²⁷²

Türklerde, gerçek dünyada olduğu gibi bir hayvanın sırtında, seyahat ederek göğe çıkma veya bir hayvan biçimine girerek (hayvan donuna girerek) göğe yükselme/cennete uçma fikri,²⁷³ koyun/koç şekilli mezar taşları ve daha sonraki dönemlerde mezar taşlarına asılan koç boynuzlarının ortaya çıkmasına sebep olmuş gibi görünmektedir.²⁷⁴

²⁷¹ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.89-95.

²⁷² Çoruhlu, *At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi*, ss.39-42.

²⁷³ Çoruhlu, *At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi*, ss.38-39

²⁷⁴ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.89-95.

3.1.12. Su Kültü/ Su Perisi

Türk kozmolojinde hayat suda başlar, türeyiş efsanelerinin başlangıcı olan su²⁷⁵ bu nedenle kutsaldır.²⁷⁶ *Su İyesi*²⁷⁷ ve *Su Perileri*²⁷⁸ inançları mitolojik efsanelerde ve inanç sisteminde kendine yer bulur. Ak Ana'nın sudan çıkarak yer ile göğün ve insanın yaratılması fikrini vermesi ile geyik ve su kültürleri birbiri ile bağlanmış görünmektedir. Anlatılan efsanelerden birinde; Kök Türk Kağan ailesinden bir avcı, Su Tanrıçası ile beraber olmuştur. Bir zaman sonra avcı bir ak geyiği vurduğunda, Su Tanrıçası darılmış ve avcıdan insan kurban etmesini istemiştir.²⁷⁹

Hayatın ve dünyadaki her şeyin başlangıcı olan su, yaşam ve ölümü birleştiren bir görünüm sergiler. Günümüzde ölen, su ile temizlenerek gömülmekte ve gömüldükten sonra mezarına su dökülmektedir. Su iyesi için verilen kurbanlar, genellikle öküz olmaktadır.²⁸⁰

Evren (ejderha), yılın yarısını yer altında (ki bu ejderin kötü yüzüdür), diğer yarısını da gökte, yağmur ve gök gürültüsünün sembolü olarak geçirmektedir.²⁸¹

Pınarlar yer altı ile yer üstünü birleştiren kapılar gibi algılanmaktadır. Bu kapıdan iyi ruhlar/varlıklar geçebileceği gibi kötü ruhlar/varlıkların da geçebileceği düşünülmektedir.²⁸² Su, insanlara hem ceza hem de mutluluk getirebilen bir inanç olduğundan, cezalardan kurtulmak ve ödülleri alabilmek için suya saçı yapılmakta ve kurban verilmektedir.²⁸³

Su kenarları sadece iyi su iyelerine değil, kötü olanlarına da ev sahipliği yapar. Onları memnun etmek için kurban verilir ve kızdırmamak için suya azami saygı gösterilir.²⁸⁴ Oğuzlarda olduğu gibi suyun kirletilmesi yasaktır. Yıkanarak kendi kirini

²⁷⁵ sub

²⁷⁶ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.248.

²⁷⁷ Sahibi, Tanrısı

²⁷⁸ Yarı balık-yarı insan görünümlü peri (Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.85-87)

²⁷⁹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.86.

²⁸⁰ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.249.

²⁸¹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.84-85.

²⁸² Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.81.

²⁸³ Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Tabu*, (1. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, ss.128.

²⁸⁴ Yaşar Kalafat, *Mitik-Mistik Kavşakta Su*, (2.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, ss.14.

suya bırakmak da hoş karşılanmaz. Fadlan'ın aktardığı gibi ülkeye gelen misafirlerin yıkanması bile, büyü yapmak istediklerini düşündüklerinden, yasaktır.

İskitler de durum farklı değildir. Cenaze ritüellerinden sonra su ile yıkanarak değil, doğadan elde ettikleri tohumların dumanı (tütsü) ya da macunları ile temizlenilir.

Türkler su kenarlarında yemin ederler. Su içerek yapılan yeminler de kutsallaşmış olur. Bu nedenle Türkçe de “and” kelimesi -etmek-yapmak kelimeleri ile değil, içmek kelimesi ile tamamlanır ve “and içmek” olarak kullanılır. Kupa ve and kadehinin kutsallığından daha önce bahsedilmişti.²⁸⁵

Günümüzde hala; soyunun devamını veya çocuk sahibi olmayı, yaşamın başlangıcı kabul edilen ağaç ya da sudan isteyenlerin, kansız kurban sunduğu bölgeler görülmektedir.²⁸⁶ Anadolu’da suda boğularak ölümlerin arttığı dönemlerde, akarsulara kanlı kurban verilen bölgeler de mevcuttur.²⁸⁷

3.1.13. Hayat ağacı

Moğolistan’daki bir Hun kurganında, Gök Tanrı inançlarına uymayan, farklı bir kültürün dinsel ritüelini gösteren törensel bir sahne bulunmaktadır. Hinduizm ve Zerdüşlük’ten etkilenilmiş bu sahnede, ateş altarı önünde, elinde Haoma²⁸⁸ (yeniden diriliş ve ölümsüzlük getiren mantar) bitkisi olan Tanrıçanın, dini tören yaptığı görülmektedir. Haoma gibi halüsinasyona neden olan, sarhoş edici bitkilerin kullanımları, çok eski tarihlerden beri bilinmektedir. Kutsal kitaplarına göre, Hindular ve Zerdüştlere için, Haoma kutsal bir bitki ve içki olmasının yanında, aynı zamanda bir ilahdır. Onlar, Haoma’nın iyileştirici, kuvvetlendirici ve koruyucu etkisinin olduğuna, ölümsüzlüğe, ışığa ve tanrılara ulaştırdığına inanmaktadırlar.

Bu sahnenin bir benzerini, Pazırık kurganlarında Haoma bitkisi tutan tanrıça Tabiti’nin bulunduğu, duvar halısında da görürüz. Bir elinde de ayna tutan tanrıçanın

²⁸⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.410.

²⁸⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.426

²⁸⁷ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.249

²⁸⁸ Saoma

karşısında, atının üzerinde bir Hun beyi tasviri vardır.²⁸⁹ İskitlerin de kenevir kullandıklarını ve Sirderya'nın doğusunda, Orta Asya'da yaşayan Sakaların Haoma içtiklerini kayıtlardan biliyoruz.²⁹⁰ Bahsi geçen Saka gurubunun Altay ve Moğolistan'a oldukça yakın, Hunlar ile etkileşim içinde olduğu düşünülebilir. Bu bilgilerden yola çıkarak, İskit ve Hun dönemlerinde, Haoma kültü/kültürü olduğuna inanabiliriz.

Özellikle Sirderya ötesindeki İskitler grubu, ölümsüzlük bitkisi (bir ot ya da hayat ağacı²⁹¹) ile beraber anılmaktadır.

Türk topluluklarında ağaç kutlu bir motiftir. Oğuzların 24 boyunun kutsal ağaçları vardır. Dünya'yı, göğe uzanarak kutup yıldızına bağlayan Demirkazık, Gök Direği motifi, bu inancı güçlendirmektedir.²⁹² Taş işçiliğinin çok gelişmiş olduğu bölgelerde bile tabutlar yekpare ağaçtan oyularak yapılmıştır. (Anne karnına geri dönüş gibi algılanabilecek şekilde ölen, ağacın karnına gömülmüş olur) Hayatın ağaçtan gelip, ölüm gerçekleştiğinde tekrar ağaca dönüş ile son bulacağı, bu şekilde anlatılmış gibi görünmektedir.²⁹³

Altay-Sayan ve Sibiry halkları arasında Orman İyesi, ayı olarak kabul edilmektedir. Adının söylenmesi yasak olan ayıdan, pek çok Türk topluluğunda ata, dede, baba, dayı, kardeş gibi saygı içeren kelimeler kullanılarak bahsedilir. Bazı toplumlarda hem iyi ve hem de kötü olabilen orman ruhu, yarı insan yarı havyan şekline bürünmüştür. Ağacın kutsallaşması ise Hunlardan itibaren bilinmektedir. Ormandaki her ağaç kutsal kabul edilmez. Tenha da bulunan, büyük, yaşlı, şifa veren, yaprak dökmeyen kayın, meşe, çınar, karaağaç, gürgen, servi, çam, kızılçam, karaçam, kavak, söğüt, elma ağaçları kutsal kabul edilir.²⁹⁴

Ağaca, kanlı ya da kansız kurban verilmesine sıkça rastlanır. Ağaçlara çaput bağlanması, günümüzde hala devam eden (Anadolu'da²⁹⁵), Orta Asya, Azerbaycan'da

²⁸⁹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.325.

²⁹⁰ Hasanov, a.g.k., ss.18.

²⁹¹ Kutsal Ağaç, Gök Ağacı, Demirkazık

²⁹² Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.227.

²⁹³ Sazak, a.g.k., ss.113.

²⁹⁴ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.170-182.

²⁹⁵ Yörükkan, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri - Şamanizm*. 5.Baskı. Ötüken, İstanbul, 2014, ss.99.

görülen bir kurban ritüelidir. Ağaca, soyun devamı ve mutluluk istemek için çaput bağlanmaktadır.²⁹⁶

Türklere ait tasvirlerde, gök ağaçları bir tepeye oturtulmaktadır. Gök ağacının bir yanında ay, diğer yanında güneş olmakta ve dokuz dallı tasvir edilmektedir. Batıya gidildikçe, yedi dallı örnekleri de görülmektedir.

Şaman davulları, hayat ağacı/gök direği tasvirlerini içermektedir. Davulun arkasında şamanın davulu tutmak için kullandığı, sap bulunur. Bu sap bazı davullarda kabaca yontulmuş insan formundadır ve davulun sahibi olan ruhu (eezi, hayatta olmayan şamanın ruhu) ifade etmek amacıyla kullanılır. Davulun sapı ile öndeki ağaç tasvirinin ekseni aynıdır.

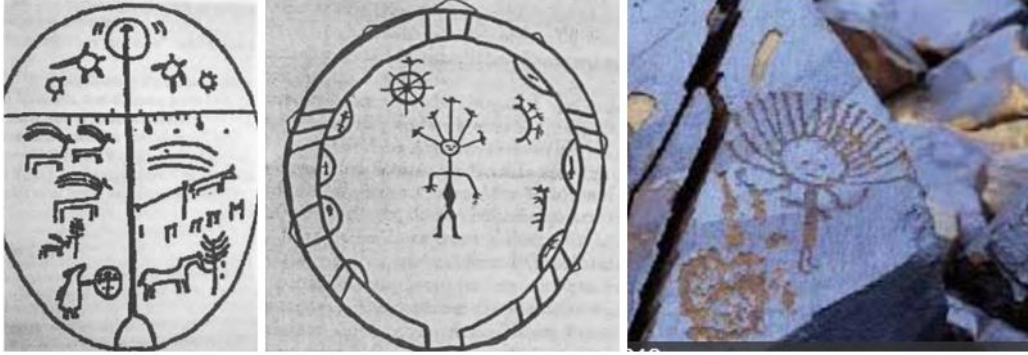
Çoruhlu'ya göre, sırk şeklindeki tasvirler, Hayat/Dünya ağacı (Bay Kayın)'nı çağrıştıır. Bir bakış açısına göre bu ağaç; kökleri yer altı âleminde, gövdesi yeryüzünde, dalları ve yaprakları ise göğün üst tabakalarında ve bazen kutup yıldızına kadar uzanır. Bu ağaç kozmik dünyanın eksenidir. Bir başka bakış açısı ile “eezi” yani davulun ölen şamana ait ruhunu da temsil ediyor olabilir. Eezi'yi ifade ettiği görüşünü destekler nitelikte bazen, şaman davulunda ağacın göğe uzanan kısmında bir yüz ve başın etrafında hale gibi ışınlar görülür.²⁹⁷ Bu haleli gösterim, Servet Somuncuoğlu'nun “*Saymalıtış*” isimindeki kitabında “*Güneş başlı inanç adamları*” şeklinde betimlenen, göğe ulaşabilen, din adamlarına (şamanlar) ait kaya resimlerine benzer.²⁹⁸ Aynı yazar “*Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*” isimli kitabında; güneş başlı adamların yanında, geyik, yaban keçisi gibi hayvanların da bulunduğu

²⁹⁶ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, ss.183.

²⁹⁷ Çoruhlu, *Şaman Davullarındaki resimlerin anlamı, Sanat ve İnanç*, S2, ss.114-124

²⁹⁸ Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtış Gökyüzü Atları*, (1.Baskı) Aktokyay, İstanbul, 2011, ss.234 (Saymalıtış (Nakışlı taş, işlenmiş taş), Kırgızistan yakınlarında Tanrı Dağları'nın bir kolu olan Aladağ'da deniz seviyesinden 3450 myükseklikte, binlerce Türk Kaya resminin olduğu bulunduğu alan. MÖ 5000-MS 1000 yılları arasına tarihlenmiştir ancak Somuncuoğlu çalıştığı resimlere bakarak çok daha erken dönemlere ait olduğunu düşünmektedir.) Muzaffer Ürekli, “*Kırgızistan'daki Eski Yerleşim Yerleri ve Tarihi Kalıntıların Değerlendirilmesi: Balasagun, Ak-Beşim, Sarıg (Krasnaya-Reçka)*” isimli makalesinde, resimlerin çoğunun, MÖ VIII-III. yüzyıllarda Kırgızistan'da yaşayan göçebe Saklar devrine ait olduğunu söyleyen araştırmacılar olduğundan bahseder. (*Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 5, Sayı 11, Mart 2018, ss. 203-215.)

kompozisyonlardan yola çıkarak, Şamanın hayvan bedenine dönüşerek yaptığı kozmik yolculuğun, anlatıldığını öne sürer.²⁹⁹

Resim 12. 1-Altay Şaman Davulu 2-Kuzey Sibirya Şaman Davulu 3-Saymalıtaş Güneş Haleli/Başlı Adam

Kaynak: 1- Yaşar Çoruhlu, Şaman Davullarındaki resimlerin anlamı, Sanat ve İnanç, resim 7, 2-Yaşar Çoruhlu, Şaman Davullarındaki resimlerin anlamı, Sanat ve İnanç, resim 13, 3- Servet Somuncuoğlu, Saymalıtaş Gökyüzü Atları, ss.240

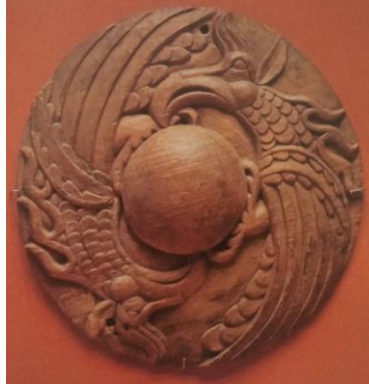
3.1.14. Kanatlı Ejderha, Böke, Birkaç Hayvanın Bileşiminden Oluşan Özellikle Ejder Unsurlarının Yer Aldığı Sihirli-Mitsel Yaratıklar

Ejderha Türklere çok eski dönemlerde, Çin kültüründen geçen bir motiftir. Halka inildikçe karşılığı daha çok, kara dağda yaşayan, benzeri görülmemiş kulaklı yılanın evrildiği “Evren” e dönüşmüştür. Zamanın tanrısı olarak da kabul edilen ejderlerin, *Zaman Çıkrığını (Gök çarkını)*³⁰⁰ döndürdüğüne inanılır.³⁰¹

²⁹⁹ Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. (2. Baskı). Dekon İnşaat, İstanbul, 2010, ss.29

³⁰⁰ Oz Tamgası, Gök Çarkı, Zaman Çarkı, Zaman çıkrığı, Çarkı Felek, Evren Çarkı. Çadırın yönünün güney ve kuzey seçilmesine göre güneşin doğuşu da çadırın sol yahut sağına kayar. Hunlarda ve Kırgızlarda sol, diğer Türk topluluklarında sağ önemli olur. Topluluğun önemsedığı bu yöne göre de evren çarkının kolları dönüş yapar.

³⁰¹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.74.

Resim 13. Zaman Çıkrığını Döndüren Çifte Evrenler (Kızıl İnci De Olabilir), Ahşap At Koşum Takımından Bir Parça, Tuekta Kurganı, Rusya

Kaynak: Sazak, a.g.k., resim 29

Hunlar kendi başkentlerine “*Ejderha Şehri*” adını vermişlerdir. Çin kaynakları Mete Han’ın ailesinin ejderha (yılan) soyundan geldiğini söylemiştir.³⁰² Bu ifade bize göre, soylarını Gök’e (böke³⁰³, kutlu olana) bağladıkları şeklinde yorumlanmalıdır.

İskitlerin türeyiş hikayelerini anlatan Yunanlılar, İskitlerin kökenlerini Boristen ve Herakles ağzına yerleşmiş, yarı-kadın, yarı-yılan bir kadın tanrıçaya bağlamaktadır.³⁰⁴ Anadolu’da sıkça tasvirleri görülen Şahmaran (yılanların şahı), yarı kadın-yarı yılan şeklindedir.³⁰⁵

Hunlardan önce yaşayan İskitlerin kurganlarında, ejderhaların görülmesi Çinlilerden bu motifin geçişinin çok eski dönemlerde olduğunu göstermektedir. Türk masal ve hikayelerinde; 7 ya da 17 başlı evrenlere ve evrenin kız ya da insan şekline (donuna) girmesine, sıkça rastlanır.³⁰⁶

Gagası olan at, büyük kulakları olan ejder, boynuzları mübalağalı ya da ejder şeklinde görülen geyikler; gagası kartal, ayakları pençeli geyikler, kanatlı pars, kanatlı at (tulpar), çift başlı kartal, grifonlar, (İskitlerde grifonlar altın koruyucusu olarak

³⁰² Yaşar Kalafat, Ahmet Turan, *Hayvan Üslubunda Mitolojik Devirdaim-II*, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, ss.106.

³⁰³ Büke

³⁰⁴ Herodot, a.g.k., IV-9, ss.297.

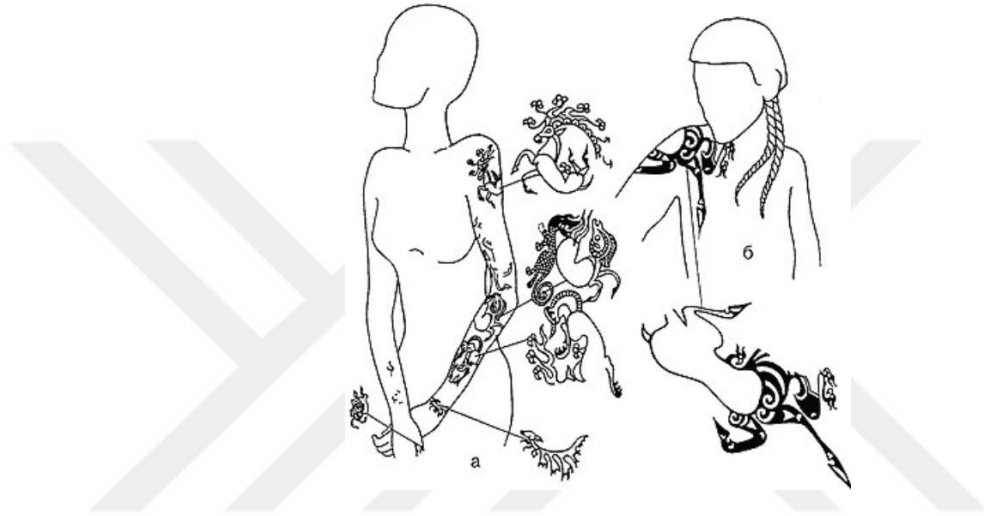
³⁰⁵ Kalafat, Turan, *Hayvan Üslubunda Mitolojik Devirdaim-II*, ss.107.

³⁰⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.717-719.

bilinirler)³⁰⁷ gibi birkaç hayvanın bileşiminden oluşan sihirli yaratıklar, Türk efsanelerinde sıkça karşımıza çıkan betimlemelerdir.

İskit mücevherlerinde, grifonların altınları korumak için insan ya da hayvanlarla yaptıkları mücadele sahnelerini içeren, motiflere rastlanmaktadır.³⁰⁸

Bütün bu tasvirlerin içinde, Türk düşünce tarihi açısından en önemli öge; Sazak'ın anlatımı ile soyut bir fikir olan Kut kavramını somutlaştıran, “Böke” dir.

Resim 14. Böke Motifi Dövme Örnekleri, Rusya

Kaynak: <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/11/scythian-period-deer-stone-and-bronze.html>

Resim 15. Böke Motifi Detay, Rusya

Kaynak: <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/11/scythian-period-deer-stone-and-bronze.html>

³⁰⁷ Herodot, a.g.k., IV-13, ss.299.

³⁰⁸ Bongard, Grigory M.; Grantovsky, Levin ve Edwin A., *İskitler, Steplerin Göçebe Kuyumcuları*, Görüş dergisi, Aralık, 1976, S.12, ss.45.

Sazak'ın “*Türk Sembolleri*” isimli eserinde aktardığı gibi, Böke; hayatın balık olarak denizde başladığı, timsah olup karaya çıktığı ve sonra bir kartal ile mücadelesinden galip gelerek, kanatlanıp göğe uçtuğu, ejderha motifidir. Ejder sonsuz döngü içerisinde, evreni ve değişmeyen dünya veya ilahi düzeninin devamını sağlamaktadır. Birbirinin peşi sıra gelen çift ejderha motifi, ölüm-yaşam, yaz-kış gibi artarda oluşan, sonsuz döngüyü ifade etmektedir.³⁰⁹ Emel Esin'e göre “*Büke kışın yersu derinliklerinde yaşayan, baharda kanatlanıp uçan efsanevi ruhtur.*”³¹⁰ Türklerde, feleği yani evrenin çarkını çeviren, çift ejder motifleri yaygındır. Genellikle ejderha olarak görülen motif, Kut geçişini gösteren sahneler ya da mitsel yaratıklar ile de ifade edilmiştir. Böke temel anlamı ile Kut'tur.³¹¹ Böke tasvirli eserler, Kartal-böke, geyik-böke şeklinde de karşımıza çıkabilir.

Resim 16. Böke Motifli Alem

Kaynak: Sazak, a.g.k., Resim 30

Fatih Sultan Mehmet' in başında ejderha olan portresi, Türk kozmolojisindeki anlamı ile, çağı değiştiren olmasına gönderme yapan bir tasvirdir.

³⁰⁹ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, ss.232.

³¹⁰ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.82.

³¹¹ Sazak, a.g.k., ss.103-112.

Resim 17. Fatih Sultan Mehmet'in Başında Ejderha Figürü Olan Portresi

Kaynak: <https://library.bc.edu/venetianart/items/show/2346> (26.12.2018)

3.1.15. Hayvan Mücadele Sahneleri

Türk sanatında hayvan mücadele sahneleri ve vahşi hayvanlara ait eserler sıkça işlenmiş konulardır. Dağ koyunu, geyik, koç, keçi gibi hayvanların, yırtıcı hayvanlarla mücadelelerinde, bu hayvanların hisleri ve vücutlarının mücadelenin o anındaki kıvranan hali, inanılmaz bir başarı ile resmedilmiştir.³¹²

Görünen o ki insanlar erken dönemde, hayvanların, özellikle hayatta kalma becerilerine hayranlık duymuşlar. Silah kullanılmazsa, insana karşı doğal üstünlüğü olan hayvanlara, her zaman gıpta ile yaklaşmışlardır. Bu hayranlık bazı ilkel ve günümüz toplumlarında, tapınma boyutuna gelen inanışlara da neden olmuştur. Uçmak, yüzmek, organize olmak, zor koşullarda hayatta kalmak, kilometrelerce öteden koku almak, uzak mesafelere gidebilmek ve belirli bir takvimde göç etmek ve geri gelmek gibi özellikler, bugün bile hayran olunan özelliklerdir.³¹³

³¹² Mustafa Gürbüz Beydiz, *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*, (1. Baskı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, ss.146.

³¹³ Esen Şafak, *Türklerde Mitoloji*, Atmd Tarih Dergisi, S.2, 2016, ss.21-23

Yarı insan, yarı hayvan-tanrı özellikleri ile cisimleştirilen türler/topluluklar/yaratıklar, Türk mitolojisinde olduğu gibi dünya mitolojisinde de sık sık yer alır. Mitolojik efsanelerde; kutsal bir varlığın, dünyaya bir kuğu, geyik, kurt ya da doğan olarak, kılık değiştirmiş halde geldiği temalar görülmektedir.³¹⁴

Belki de bu nedenle türeyiş efsanelerinde, çoğu zaman hayvanlar özel bir konuma getirilmiştir. Liderde olan ya da olması gereken muhteşem özelliklerin, bu hayvanlardan alındıkları varsayılmış, bu yaratıkların bazen kılık değiştirmiş düşsel ya da tanrısal varlıklar olduğu düşünülmüştür. Türk toplumlarının her birinin belirli bir hayvandan türediği inancı oldukça yaygındır.³¹⁵

Hemen hemen tüm toplumlarda, liderlerin (kral-han-kağan-imparatorlar) doğumları ve büyümeleri efsaneleştirilmiştir. Bu efsanelerde bazen hayvanlar, bazen de ışık, ay, güneş gibi doğa güçleri; kutsal bir güç olarak yer alır. Çoğu zaman kahraman, kutsal bir işaret ile gelip, günler içerisinde büyüyüp, konuşup, avlanmakta ve bir takım muhteşem özellikler göstermektedir. Doğumunda, seferlerinde, eşlerinde, çocuklarında görülen tanrısal bir simge ile hükümdarın gücü, kutsal bir varlığa dayandırılmaktadır.

Hunların atalarına Maeotis (Azak Denizi) geçitlerinde sihirli bir geyik yol göstermiştir.³¹⁶ Göktürklerde, Böğü Kağan'a dünyayı fethedeceğini söyleyen kız, geyik kılığında görünmüştür. Oğuz Kağan'a seferlerinde, dünyaya bir ışık huzmesi ile inen, Gök yeleli erkek Bozkurt yol göstermiştir. Uygurların türeyiş efsanesinde; bir gece gökten inen ışık ile hamile kalan ağaçtan, beş çocuğun doğduğu ve bu beş çocuktan, boyların türediği kabul edilmektedir. Göktürkler, atalarının Yaz ve Kış Tanrılarının kızları ile evlenmiş olduğuna inanır.

Bozkır toplumlarının hayatında, yaz günlerinde alabildiğine parlak bir güneş, açık bir gökyüzü ve sessizliğin hâkim olduğu kış günlerinde ise dondurucu bir soğuk ile sessizliği bölen kartal, doğan, uluyan kurtlar olduğu rahatlıkla hayal edilebilir. Tayga ormanlarında ağacın ve ormanın hayat verdiğini, geyik avlayıp, av kuşu olarak

³¹⁴ Şafak, a.g.e., ss.21-23.

³¹⁵ Şafak, a.g.e., ss.21-23.

³¹⁶ Şafak, a.g.e., ss.21-23.

da kartal/doğan/atmaca türünden yırtıcı kuşları kullandıklarını kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Özellikle av kültü ve düşman öldürmenin ve Şamanizm'den gelen *hayvan donuna girmenin*³¹⁷ Türklere ait mitolojik efsanelerde çok kullanılan öğeler olduğu da aşıkardır. Son olarak Türklerin anayurtlarından dünyanın dört bir yanına yaptıkları göçlerin, bu göçlere neden olan büyük savaşların ve doğal afetlerin de mitolojik efsanelerde yer alması olağan bir sonuç gibidir.

Totemizmi çok eski çağlarda yaşadığı söylenen, bazı Türk toplulukları da daha sonra tek Tanrı dini olan Gök Tanrı dinine geçmişlerdir. Gök Tanrı dininde her şeyi yaratan Tanrı resmedilmez, heykeli yapılmaz ve putlaştırılarak nesneye tapınma olmaz. Buna karşın bazılarının Totemizm olarak değerlendirdiği, Tös/Töz³¹⁸ diyebileceğimiz yardımcı, koruyucu olarak görülen vahşi hayvan tasvirleri, adeta ilahi bir varlık olarak, kamların (şamanların) yardımcısı olmuşlardır. Bu hayvanların tasvirleri olan töz denilen şekiller ve heykeller ise toplumda her zaman yer bulmuştur.³¹⁹

Bazen sihirli yaratıkların, bazen da vahşi hayvanların yer aldığı, literatürde hayvan mücadele sahneleri olarak bilinen tasvirler, hem gündelik yaşamda, kaya resimleri, çadır döşeme ve süslemelerinde, hem de kıyafet kemer, toka, silah ve maden/ağaç/keramik içeren eşyalarda gözlemlenmektedir.

Daha da önemlisi Kut (Güç)³²⁰ transferi olarak nitelendirilebilecek bu sahneler; Türklerin sene de bir kez düzenledikleri, dini anlam içeren, Alp³²¹lik almak, ongun ad almak için fırsat olarak görülen, milli avlarda (av kültü)³²² da çok önemli bir yere sahiptir. Bu avlara ait sahnelerde betimlenen, vahşi hayvan ile silah kullanmadan birebir mücadele eden Alp, mücadeleyi kazanırsa, o hayvanın adını veya tamgasını, *ongun*³²³ olarak alır. Yaşanılan coğrafyaya göre hayvanlar değişse de mücadele

³¹⁷ Hayvan donuna girme-Hayvan kılığına girme, güvercin kuş olma gibi benzetmeler, Türklerin İslam dinine geçmelerinden sonraki dönemlerde de görülmektedir.

³¹⁸ İdol, heykel, heykelcik, tasvir

³¹⁹ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss.79.

³²⁰ Sazak, “*Türk Sembolleri*” isimli eserinde mücadele sahnelerini *Kut-Güç alış-verişi* olarak tanımlamıştır. Gözde Sazak Kut-Güç transferini, şiddetli sezgiler yolu ile bilinç ve bilinçaltı arasındaki alışverişini ifadesi olduğunu belirtir. (Sazak, *a.g.k.*, ss.123.)

³²¹ Savaşçı

³²² Nihad S Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul, MEB, 1971, ss.44.

³²³ Hayvan ruhu, töz/töz, bir toplum ya da boyun atası (Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.41)

sahneleri birbirine benzer. Avcı ve avın, mücadelenin sonucunun belirlendiği anına odaklanan eserler, ölenin hayatında yaşadığı gerçek tecrübe ve kahramanlık an ve anılarına gönderme olarak da kabul edilebilir.³²⁴

Savaş ile bir tutulan, özel hazırlık yapılan bu avlarda, savaşçı olmaya ve ongun ad almaya hak kazanmak için yapılan mücadelelerde, avlanan hayvanın sezgi ve güçlerinin, avcı konumundaki Alp'e geçtiğine inanılır.³²⁵

İskitlerin en belirgin sanat eserleri de yine savaşçılara ait görselleri ve hayvan mücadele sahnelerini içerir. Özellikle vahşi hayvanların önemli özelliklerinin bulunduğu kişiye/yere aktarılacağı düşünülmüş yapıları, aynı zamanda büyük sanat değeri taşıyan eserlerdir. Geyik ve griffon heykellerinin, mübalağalı boynuzlar, abartılı baş, gerçekte olmayan büyük kulaklar ile tasvir edilmeleri, yine mitolojik inanışlara güzel örneklerdendir. Bu tözlerin, gökten gelen Kut'u, koruyucu olarak çadırlara, kurganlara taşıdığı düşünülebilir.

Hayvan üslubunun temel özelliği; süs veya süsleme eşyası üzerindeki hayvanların, tema da bulunacakları yere göre, bedenlerinin uzatılıp, eğilerek kıvrılmış olmasıdır.³²⁶

3.1.16. Avlanan Yabani Hayvanlar: Geyik, Dağ Tekesi, Karaca, Sarp Dağ Geyikleri, Ak Geyik

Türk kültür dünyasında *geyik*³²⁷ adı altında bahsi geçen hayvanlar, *dağ tekesi*³²⁸, sarp dağ geyikleri, karaca gibi tek toynaklı yaban av hayvanlarıdır. Bazı durumlarda dağ koyunu ve koç da bu gruba girmektedir. Yukarıda koç ve koyun için ayrıca bir madde olduğundan burada ayrıntısına girilmemiştir. Türk kurganlarında geyik genellikle zarif bir vücut ve ihtişamlı (dokuz/yedi adet) boynuzlara sahip olarak tasvir edilir.³²⁹

³²⁴ Sazak, *a.g.k.*, ss.122.

³²⁵ Sazak, *a.g.k.*, ss.123.

³²⁶ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.148.

³²⁷ Keyik, Kutlu Geyik Motifi, Sigun, Geyik nezninde tüm tek toynaklı yaban hayvanları bu kategoriye alınabilir.

³²⁸ Sigun kiyik, maral, erkek geyik, yaban geyiği

³²⁹ Sazak, *a.g.k.*, ss.131-134.

Geyiğin diz çökmüş teslim olmuş, kut almak için Tanrı'ya teslimiyetini gösteren tasvirleri, kutlu geyik katına erişebilmesi içindir. Kutlu geyik ölümsüzlük otunu yemiş ve ölümsüzlüğe ermiş geyik olarak da bilinir. Sazak'a göre Geyik Güç(eril) ve güzellik(dişil), sadakat, vefa ve teslimiyeti temsil eder.³³⁰ Geyiğin teslimiyeti gibi ölenin ruhunun da Tanrı'ya teslimiyetini ifade etmek için, teslim ve tevekkül eden geyik motiflerinin kurganlarda gözlemlendiği düşünülebilir.³³¹

Resim 18. Geyik Plaka, Esik Kurganı, Rusya

Kaynak: <https://yenidenergenekon.com/755-on-asya-dunyasinda-ilk-turkler-kimmerler-ve-iskitler/> (26.12.2018)

Türk mitolojik efsanelerinde geyikten boynuzları, ışıktan beyaz bedeni ile denizden çıkarak, Bay Ülgen'e yaratma ilhamını veren Tanrı, Ak Ana³³²dır. İnsanın da yaratılması fikrini veren Ak Ana, Türk inanç dünyasında çok önem verilen bir Tanrıcadır.³³³ Kültür dünyamızda geyik ve geyikli efsaneler günümüze kadar devam eden bir etki yaratmıştır. Tüm Türk kurgan, çadır, tekstil ve kaya resimlerinde; geyik, geyik boynuzları ve stilize edilmiş hallerini görmek mümkündür. Altay mezarlarında geyik ve öküz kurbanlarının, at kurbanlarından daha çok rağbet gördüğü düşünülebilir.³³⁴

³³⁰ Sazak, *a.g.k.*, ss.135.

³³¹ Sazak, *a.g.k.*, ss.135.

³³² Ag Ene

³³³ Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, 3. Basım, Ötüken, İstanbul, 2017, ss.23.

³³⁴ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, 1. Baskı, Kabalcı, İstanbul, 2003, ss.233.

Resim 19. Pazırık Halısındaki, Üzerinde Benekler Olan Kutlu Geyikler

Kaynak: <https://www.wannart.com/buzdan-gelen-mucize-pazirik-halisi/> (26.12.2018)

Bugün Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan Duha'lar geyik sürüleri beslemekte, sütünden faydalanmakta ancak etini yememektedirler. Ancak Türk soylu, Kıpçaklar ve ön Bulgarlar geyiği kesen ve kurban eden topluluklardandır.³³⁵ Yine de bazı tür geyikler, kağanlığa özgüdür. Sadece kağanlar tarafından avlanılabilir ve kurban edilebilir. Günümüzde Alevi Zaza inancısında, geyik ve dağ keçisi gibi boynuzlu hayvanların avlanması yasaktır.³³⁶

Yeryüzü ruhunun, ala geyik olduğuna dair inanışları olan Türklerde, bazı bölgelerde geyiğin şamanın ikinci ruhu olduğu kabul edilmektedir.³³⁷

Ak geyik, Ak Ana'ya bağlı bir hayvan olmasına rağmen, Gök Tanrının hayvanı sayılmaktadır.³³⁸ Bir efsaneye göre, bu geyik türünü avlayan kağan ve oğlu, hayatlarının sonuna kadar tanrıçaya insan kurban etmek ile cezalandırılmıştır.³³⁹

Bugün hala Anadolu'da geyikli baba türbeleri ve ermişlerinden bahsedilir. Geyiğin her yıl düşen ve sonra tekrar büyüyen boynuzları, yeniden doğuma benzetilmektedir.³⁴⁰

³³⁵ Beydiz, a.g.k., ss.153.

³³⁶ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları V-VI*, (2.Baskı) Ankara, 2006, ss.228.

³³⁷ Beydiz, a.g.k., ss.144-148.

³³⁸ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.88.

³³⁹ İrk bitik'e gönderme yapan bir Çin kaynağı (Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, ss.239.)

³⁴⁰ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, ss.230.

Dağ tekesi Gök Tanrı'nın hayvanıdır.³⁴¹ Dağların kutsallığı, dağlarda ve dağların en tepesinde yaşayan hayvanları da Türklerin gözünde önemli bir konuma yükseltmiş gibi görünmektedir. Kağan sülalesinin bir arması, dağ tekesi piktogramıdır.³⁴² Altay Türklerinde tufanı bildiren, gök yeleli, demirden boynuzları olan bir teke'dir.³⁴³

Resim 20. Kağan Sülalesi Tamgası, Dağ Keçisi

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, ss.149

3.1.17. Kurt

Kurt³⁴⁴ Türklerin türeyiş efsanelerinde yer almaktadır. Bozkurt destanı/ efsanesi, tüm Türk boylarının türeyişinin, mitik/mistik anlatımıdır. Asena olarak isimlendirilen dişi sihirli Bozkurt'tan türeyen Türk topluluklarında, *Aşina* (Asil Kurt)³⁴⁵ hükümdar ailesidir.

Oğuz Kağan Destanı/efsanesinde de kurt önemli bir figürdür. Kahramanlığı ve insan üstü özelliklerini belirtmek üzere han, hakan, kağanlar, kurda benzetilir.

Kurt tasvirleri hem kurganlarda hem de günlük yaşamda karşımıza, ikonografik ve sembolik olarak çıkmaktadır. Hayvan mücadele sahnelerinin önemli

³⁴¹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.88.

³⁴² Elik Tamgası

³⁴³ Beydiz, *a.g.k.*, ss.193.

³⁴⁴ Böri, börü

³⁴⁵ A-shih-na – sözcük Moğol kökenlidir. “*Asil Kurt*” anlamına gelir. (L.N.Gumilev, *Hunlar*, ss.593.)

aktörleri olan kurtlar, gündelik eşya ve sanat eserlerinde sıkça yer alır. Bayrak alemleri, çadır direği alemleri, metal ve ağaç oyma eşyalar, halı, kilim, keçe, duvar halısı gibi dokumalar, deri işlemeciliğinde kullanılan ürünler ve mumyaların üzerindeki dövmeler, kurt tasvirleri içermektedir. Boz (Gök) Kurt kutsaldır.³⁴⁶

3.1.18. Avlayan Vahşi Hayvanlar: Panter, Aslan, Kaplan Gibi Çevik, Vahşi Ve Avını Ele Geçiren Yırtıcı Hayvanlar

Türklerin yaşadığı sert koşullara sahip coğrafyada, doğanın galipleri sınıfında görebileceğimiz panter, aslan, kaplan (tonga) gibi hayvanlar; yol, yön gösterici hayvanlardır. Hemen hemen tüm mitolojik efsanelerde etkileri büyük olan vahşi hayvanlar, gerçek hayatta da taklit edilmişlerdir. Bu hayvanların, tözleri aracılığı ile *Kut*'u, bulunduğu ortama/kişiye/ölene aktardığı düşünülmüştür.³⁴⁷

Avlayan sınıftaki hayvanlar, İskit kurganlarından itibaren tüm kurganlarda, bazen aslına uygun, bazen de mitik varlıklar olarak çokça karşımıza çıkmaktadırlar.

3.1.19. Yırtıcı Kuşlar Ve Yabani Kuşlar: Kartal, Garuda, Şahin, Doğan, Akbaba, Kuzgun Gibi Uçabilen Yabani Hayvanlar

Uçabilmeleri nedeniyle kuşlar, gök ve Gök Tanrı'ya yakın varlıklar olarak düşünülmektedir. Türklerde, Güneş'in ve Gök Tanrı'nın kuşu kartaldır.³⁴⁸ Kartal doğada, en yükseğe çıkan kuş olması sebebiyle de önemsenmiştir. Doğada kartal, daima çift olarak yaşar ve tek eşlidir. Çift başlı kartallar, Türklerdeki (sağ-sol) ikili yönetim sistemini ifade eder.³⁴⁹ Dünya'da pek çok millet, kartalı ve kuşları önemli saymıştır. Ancak Türk kartallarının kulaklarının olması onları özelleştirir. “*Yerin kulağı olması*” gibi deyimlerde de hayat bulan, Tanrının her şeyi gördüğü ve duyduğu fikri, bu şekilde tasvirler ile anlatılmaya çalışılmış gibidir. Kartal Türklerin türeyiş efsanelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

³⁴⁶ Beydiz, *a.g.k.*, ss.240-242.

³⁴⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.677.

³⁴⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C II, ss.693-708.

³⁴⁹ Sazak, *a.g.k.*, ss.143.

Resim 21. Kartal Motifi, Tuekta Kurganı, Rusya

Kaynak: Sazak, a.g.k. resim 91

Kuzgun da Gök Tanrı'nın kuşu sayılır. Müşteri Yıldızı aynı zamanda kartal olarak anılmaktadır. Su kuşları, kaz, kuğu beylik işareti olarak kabul edilmektedir. Ruhun simgesi olarak anılan ve kutsal sayılan; turna, kuğu, doğan gibi kuşlardır.³⁵⁰

Tanrı'nın elçisi ve habercisi olarak da görülebilen kuşlar, şamanlara yardımcı sihirli yaratıklar olarak görülür. Eski çağlardaki şamanların, İslam'a geçtikten sonra da Eren, evliya ve din adamlarının, don değiştirme anlatıları sıkça görülen motiflerdir. Kuş dilini bilmek peygamberlerde de görüleceği üzere, Tanrı tarafından bahşedilen bir yetenek olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵¹

Çinlilerde de görülen, ölenin ruhunun turna, kuğu gibi su kuşlarına dönüşerek cennete ulaşabilecekleri inancı nedeniyle, kurganlarda uçabilen hayvanlar yer almış gibi görünmektedir.³⁵²

Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya gelirken güvercin donuna girdiği, savaşa giderken şahin donuna girdiği rivayet edilir.³⁵³ Doğrul (Tuğrul) Baba'nın da atmaca donuna girip, Hacı Bektaş Veliyi avlamaya çalıştığı anlatılmaktadır.³⁵⁴ Alevi Bektaşilikte, yedi ulu şairden biri olan Kaygusuz Abdal'ın, (Abdal Musa Sultan) “*geyik donu*” içinde görüldüğüne inanılır. Geyik ve dervişlik arasında da bağlantı vardır.³⁵⁵

³⁵⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C II, ss.693-708.

³⁵¹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C II, ss.693-708.

³⁵² Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.54-55.

³⁵³ Beydiz, a.g.k., ss.164.

³⁵⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C II, ss.693-708.

³⁵⁵ Beydiz, a.g.k., ss.155.

Gök Tanrı insan ile iletişim halinde değildir ama elçileri aracılığı ile kut yani yönetme erkinin, kime ait olduğunu belirtir. Tanrı'nın elçisi olan kuş da insana görünmez ama gölgesi kutlu kişinin üstüne düşer. Bugün hala kullanılan “*başına devlet kuşu*” konmak deyimi de bu inanıştan gelmektedir.

İskitlerden itibaren kurganlarda ve ölüm yas törenlerinde görülen, uçan hayvanlar ve sihirli mitik yaratıklar, bu inancın ne kadar geriye gittiğini göstermektedir.

Türklerde ölmek “*uçmağa varmak*” şeklinde tanımlanır. Uçmağ gökte iyi ruhlar/tinlerin gideceği cennettir. Aynı zamanda da uçmak kelimesi ile anlamdaştır. Kurganlardaki kuşlar, ölenin ruhuna, göğe, cennete yapacağı yolculuğunda, güç katacağı inancı nedeniyle resmedilir.³⁵⁶ Ölen yiğitlerin ruhlarının doğan olup cennete gittikleri düşüncesi oldukça yaygındır.³⁵⁷

Garuda³⁵⁸ Türk kurganlarındaki eserlerde ve efsanelerde karşımıza çıkan efsanevi bir kuştur. İnsan başlı kuş yani bir Hint ilahı olan Garuda, ona benzer özelliklerle, Türk sanatında da yer almıştır.³⁵⁹ Türklerde gün ve geceye hâkim olan Kara-kuş kartaldır.³⁶⁰

³⁵⁶ Esin, *Türklerde maddi kültürün oluşumu*, ss.232.

³⁵⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.164

³⁵⁸ Kara-kuş

³⁵⁹ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.386

³⁶⁰ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.31

Resim 22. Karakuş Motifi, Nagyszentmiklos Hazinesi, Macaristan

Kaynak: İsmail Doğan, Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar. (1. Baskı), Türk Dil Kurumu, Ankara, 2002.

3.2. SABARLAR

Hazarların ana kitlesini oluşturan halklar çeşitli Türk kabileleridir, esas kitleyi oluşturan Belencer ve Semender boyları ise Sabarlardır.³⁶¹ Kaynaklarda erken dönem Sabarlar'a ait kurgan ve ölüm yas törenlerine ilişkin bir bilgiye rastlanmamasına rağmen, Hazarların ölüm ve yas törenlerinin Sabarlar'a da ait olduğunu ya da benzer olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır.

3.3. AVRUPA HUNLARI

Avrupa'da son 150 yıldır yapılan kazılarda, Attila'nın ve Avrupa Hunlarının, Avrupa'yı değiştiren tarih hikayesinden yola çıkılarak, tüm kazı alanları öncelikle Avrupa Hunlarına ait sanılmış ve sonraki dönemlerde gerçekten Hunlara ait olanlar ayıklanmıştır. Avrupa Hunlarının gücünün, sayılarının çok olmasından kaynaklandığı yönündeki inanç, zamanla değişmiş ve bugün arkeolojik açıdan doğru bilgilere ulaşılabilmiştir. Çalışmalar, Avrupa Hun aristokrasisinin tek bir etnik kökenden

³⁶¹ Kafesoğlu, *a.g.k.*, ss.153.

olmayıp, sadakatle devlete bağlı olan, Hun gibi yaşayan, giyinen ve onlara bağlı olarak Hun devletini temsil eden, farklı etnik gruplardan oluştuklarını göstermiştir.³⁶²

Hun kurganlarını belirlemekte, etnik yapılarının, kısmen beyaz ırk, kısmen Mongoloid özellikler taşıması ve benzer özellikler gösteren Alan kurganlarının varlığı sorunlara neden olmaktadır. Diğer taraftan Avrupa Hunları ve Alanlarda, yaşarken kafa yapısının yapay olarak değiştirilmesi, mezarın ait olduğu topluluğu belirlemekte zorluklar yaratmış, mezarda yatanın etnik kökenini tespit etmede ayrı bir sorun oluşturmuştur.³⁶³

Antropolojik açıdan yaşanan zorluk dışında, Avrupa Hunlarının sonraki dönemlerdeki takipçileri olan Avarlara ait kurganların ayrımı da kültürel anlamda yeni sorunlar doğurmuştur.³⁶⁴

5 milyon km² büyüklüğünde alana yayılmış, Avrupa Hun kurganlarına ait kazılarda, cenaze törenlerinde kullanılan eşyalar (bakır, bronz kazanlar), gündelik yaşam için gerekli olan eşyalar (çeşitli aletler, testiler, kaplar(metal/keramik/cam), silahlar (kılıç, bıçak, hançer, kama, balta, mızrak, yay, ok uçları, kalkan, zırh, miğfer, kargı), at koşum takımları, eyerler, takılar (taç, gerdanlık, bilezik, tarak, küpeler, broşlar, metal ayna, toka, kemer tokaları, fibulalar, çizmeleri bileğe bağlayan kayışlar) bulunmuştur.³⁶⁵

Avrupa Hun mezarlarında, at ve sığır etinin olması, ölene öteki hayatında gerekli kap, kacak ve yiyeceklerle gömülmesi, sonraki hayat inancının devam ettiğini göstermektedir.³⁶⁶

Avrupa Hunlarına ait en önemli kalıntılar, İskit ve Asya Hunlarında yaygınlaşan tören kazanlarıdır.³⁶⁷

³⁶² Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler- Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, ss.113-116.

³⁶³ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.328.

³⁶⁴ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.116.

³⁶⁵ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.368-369.

³⁶⁶ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.142.

³⁶⁷ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.371.

Avrupa Hunlarına ait kurganlar, sıradan insanların doğrudan toprağa gömüldüklerini, önemli kişilere ait mezarların ise tek başına gizli bir yere yapıldığını göstermiştir. İlk dönem kazılarında ortaya çıkan, Hun kazanlarından yola çıkılarak türetilen, Hunların ölüleri yaktığı fikri de çıkan iskeletler ile geçerliliğini yitirmiştir. Avrupa Hun mezarlarından birinin küçük bir erkek çocuğuna, bir başka kurganın anne ve iki çocuğuna ait olması, çocukların da gömülmeye başlandığını göstermektedir.³⁶⁸

Avrupa Hunlarına ait mezar buluntularından, metal işçiliğinin gelişmişliği anlaşılmaktadır. Altın ve gümüş takılar, silahlara ait kın, kılıf süslemeleri, koşum takımlarının ve kıyafetlerin süsleme plakaları, önemli arkeolojik buluntulardır.³⁶⁹ Avrupa Hunlarına ait taşlar, asil Hun kadınlarına ait takılardır. Don nehri Havza'sının batısında, taşların Hunlardan önce moda olmadığı bilinmektedir.³⁷⁰

Hun kadınlarının kıyafetleri düğme ve kopçayla kapanır. Bunun nedeni, onların erkekler gibi ata binmeleri nedeniyle, vücuda oturacak şekilde dar, yüksek yakalı, kıyafet giymeleridir. Hun kadınlarının kıyafetlerinde fibula (çengelli iğne)³⁷¹ kullanılmasına gerek yoktur. Doğu Germen kadınlarının kıyafetleri içinse gerekliliktir. Hun kadınlarının kıyafetleri için gerekmeyen fibulalara, mezar buluntularında çokça rastlanması, bu nesnenin Hun kadınları tarafından mücevher olarak kullanılmış olduğunu düşündürmektedir.³⁷²

Avrupa Hunlarında ölenin yanında, kullanabileceği eşyalar ile birlikte atının yer aldığı, kadınların mücevherleri, erkeklerin silahları ile gömüldüğü görülmektedir.³⁷³ Avrupa'ya metal plakalar ile süslenmiş eyerlerin Avrupa Hunları ile ulaştığını söylenebilir.³⁷⁴

Kurganlarda bulunan yaylar, bileşik yay olarak adlandırılan, Türklerin ters yöne kıvrarak kullandığı reflex yaylardır. Hunlarda yay ve ok sadece bir savaş aleti değildir. Yay; hakimiyeti, ok; tabiiyeti ve tabi olanları gösterir. Dini ve milli

³⁶⁸ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.136-139.

³⁶⁹ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.369.

³⁷⁰ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.130-131.

³⁷¹ Tikada, Fibula

³⁷² Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.130.

³⁷³ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.130.

³⁷⁴ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.371.

merasimlerde kullanılmasına rağmen, ateşe atılmamış, sahibiyle mezara gömülmemiş ve pek çok durumda oğula miras olarak kalmıştır. Ölenin okluğundaki okların sayısı askeri rütbesine göre değişmektedir.³⁷⁵ Ölenin mezarı üzerine dikilen kargı onun anısına dikilmektedir.

Daha sonra Avarlarda da gözlemlenen üzengi, Hun süvarisinin at üzerine rahat binmesini ve Türk süvarilerinin karakteristik özelliği olan, at üzerinde dört yöne ok atabilmesini sağlayan önemli bir parçadır. Avar kurganlarında bulunan, metal üzengilere, Avrupa Hunlarında rastlanmasa da Avrupa Hunlarında deri, ağaçtan ve güçlendirilmiş olanlarının bulunması, metal üzengi kullanımından haberdar oldukları fikrini güçlendirmektedir.³⁷⁶

Mezarlarda bulunan altın paralar, Sasani, Kuşan ve Baktria'ya ait olanlar, Avrupa Hunları ile Asya Hunlarının aynı kişiler olduğunu ispatlamıştır.³⁷⁷

Avrupa Hunlarının Bizans ile ilişkileri başlangıçta düşman olmaktan öte dost ve müttefik ilişkisidir. Bazı kral ve hükümdarların kişisel güvenliğini ve Bizans'ın sınırlarının güvenliğini sağlamak için paralı asker olarak görev aldıkları kayıtlarda yer almaktadır. Buna rağmen halkın büyük kısmı, bu yeni çıkan “*Barbarların*” canavarlığına meyilli olduğuna inanmaya devam etmiştir. Cladius, Herodot ve Theodoret gibi yazarlar bu konuda daha da ileri giden yazılar kaleme almışlardır. Örneğin, Theodoret'e göre Hunlar kendi anne babalarını öldürdükleri gibi onları yiyorlardı da.³⁷⁸ Bu bağlamda, kaynakları değerlendirirken dikkatli olunması gerektiğinden daha önce de bahsetmiştik.

Avrupa Hunlarının ölüm, yas ve cenaze törenlerinden bahsedildiğinde en önemli kurganın, Attila'ya ait olan olduğu aşıkardır. Atilla'nın ölümü, cenazesi ve yas töreni ile ilgili bilgileri veren, Priskos'un anlattıklarını alıntılaman Jordanestir.³⁷⁹

³⁷⁵ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.86.

³⁷⁶ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.133-135.

³⁷⁷ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, ss.142.

³⁷⁸ Edward Arthur Thompson, *Hunlar*. 2. Baskı. Phoenix, Ankara, 2012, ss.54.

³⁷⁹ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.175.

Jordanes, “*Getica (Got Tarihi)*” isimli eserinde, Atilla’nın cenaze törenini Priskos³⁸⁰’un aktardığı şekilde anlattığını ifade ederek aşağıdaki şekilde vermektedir. “*Ordugahın ortasındaki ipek çadırın içerisinde Attila’nın naaşı duruyordu. Bunun etrafında Hun askerlerinden seçilmiş süvariler savaş oyunları oynuyorlardı. (Attila’nın en seçkin atlıları cenazenin etrafında dolandılar.³⁸¹) Erkekler halk geleneğine uygun olarak saçlarını kestiler. Korku uyandıran yüzlerini derin yaralarla çirkinleştirdiler. Aynı zamanda ozanlar ve savaşçılar Hun dilinde ağıtlar söylerler. Muncuk’un oğlu Attila, en kahraman milletlerin efendisi. Sen İskitya ve Germenya’ya sahip olduğun gibi, sayısız şehirleri de zapt ettin. Her iki Roma İmparatorluğunu da korkutarak, kendine diz çöktürdün. Onlardan yıllık vergi aldın. Kaderin bütün bunları yaptıktan sonra düşmanların hıyanetinden yahut yarasından değil, halkının arasında hiçbir acı duymadan öldün.*

Priskos’un anlattığına göre daha sonra Attila’nın mezarının başında “strava” denilen cenaze yemeği yenmiş ve defin törenine başlanmıştır. “*Attila’nın cesedi birbiri ardına üç tabuta kondu. Bunlardan birincisi altın, ikincisi gümüş, üçüncüsü ise demirdendi. Bu, güçlü kralın üçüne de değdiğini göstermek içindi. Demir, kavimleri yendiğinin, altın ve gümüş ise her iki Roma İmparatorluğunda kazandığı mevkiinin işareti idi. Gömme işi geceleyin ve gizlice oldu. Savaşta düşmandan alınan silahlar, değişik taşlarla süslü altın işlemeli at koşum takımları ve krallığını gösteren değişik şeyler, onunla birlikte mezara kondu. Bunlar onun sarayını süslüyorlardı. İnsana has aç gözlülüğü, bir büyük ve değerli hazineden uzak tutmak, kabrin yerini hiç kimsenin bilmemesi için mezarı kazanlar da öldürüldü.*”³⁸²

Bu bilgiler ışığında, Attila’nın cenazesinin, yas töreninin ve kurganının, diğer Türk topluluklarında yapılanlarla ile uyumlu olduğu söylenebilir. Aktarılanlardan yüz ve saç kesme gibi ritüellerin devam ettiğini, yascı ve sığırtçıların olduğunu, cenaze yemeğinin verildiğini görebiliriz.

³⁸⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)’a Göre Avrupa Hunları*, (1. Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, ss.38.

³⁸¹ Şerif Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, 1. Baskı, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul, 2015, ss.189

³⁸² Jordanes, *The Gothic History of Jordanes (in Englis Version)*, The Princeton University Press, London, 1915, (Madde. 254-258). ss.123-125

Priskos’a göre, mezarın yeri, yani Attila’nın gömüldüğü yerin bilinmemesi için mezarı kazan ve inşa eden görevliler öldürülmüştür.³⁸³ Attila’nın mezarı hala bulunamadığından görevlilerin de öldürüldüğü bilgisi doğrulanamamaktadır.³⁸⁴

Tüm Türk topluluklarında olduğu gibi kurganlara zarar vermenin savaş nedeni sayıldığını ve kurganlara verilen önemin devam ettiğini, Margus Psikopos’un, Hun topraklarına geçerek Kurganları soymasının sonucu olarak, Attila tarafından Hun kaçaklarla birlikte Psikopos’un teslim edilmemesinin savaş nedeni sayılacağının bildirilmesinden ve kaçaklar ile Psikopos teslim edilmediğinde, savaş ilan edilmesinden anlıyoruz.³⁸⁵

Bunlarla birlikte, Avrupa Hunlarına ait kurganlardaki buluntularda, at ile beraber gömülme, kemer ve süs eşyalarında görülen hayvan mücadele sahneleri, kurt-kaplan gibi hayvan başları, kartal, doğan gibi yırtıcı kuş motifleri aracılığı ile mitolojik öğelerin toplumda yer bulmaya devam ettiği de görülmektedir.

Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak sanatta gelişen ve değişen öğeler aşağıda açıklanmaktadır.

3.3.1. Dönmek, Bir Şeyin Etrafında Dönmek, Ölünen Etrafında Dönmek

Emel Esin’in “*Türk Kozmolojine Giriş*” isimli kitabında, bir merkez etrafında dönme ile ilgili çeşitli törenlerden bahsedilmektedir. Bu törenler, dönerek bir merkezin etrafında at koşturmak şeklinde yapılmaktadır. Etrafında dönülen nesne; yurt olacak yeni yer, bir koru, orman ya da Atalar Tapınağı olarak görülen bir mağara olabilmektedir. Eğer orman yoksa ağaç dikilerek orman oluşturulduktan sonra, dikilen ağaç/ağaçların etrafında, tören yapılmaktadır. Bu törenler yer-su için yapılan ritüellerdir ve o bölgedeki kötü ruhları göndermek için yapılmaktadır. Ölenin etrafında veya ibadet yeri etrafında, bazı topluluklarda 7 kez, bazı topluluklarda ise yüzlerce defa at üstünde dönüş yapıldığı bilinmektedir.³⁸⁶

³⁸³ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.328.

³⁸⁴ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, ss.147.

³⁸⁵ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.159.

³⁸⁶ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.163-166.

Bir noktanın etrafında, dönmek ve döndürmek kozmik yörüngeye ulaşır, güç olarak korunmak ve kurtulmak anlamında yapıyor olmalıdır.³⁸⁷ Belki de Mevlâna ve semazenlerin Sema' ları, Alevi'lerin Semah'ında, Türk Halk danslarında da sıkça gördüğümüz dönme eylemi, daha sonraki dönemlerde karşımıza, bu inanışın izleri olarak çıkmaktadır.

3.3.2. Balık Pulları İle Bezeme

Avrupa Hun sanatının ayırt edici özelliği olarak, balık pulları ile bezenmiş eşyaların varlığı; hayatın suda başladığı ve canlının sonra karaya çıktığı, ejderhanın (evrenin) yılın yarısını yer altında, diğer yarısını gökte ve su ile ilişkili olarak geçirdiği fikirlerine gönderme yapan eserlerdir.³⁸⁸

Su Kültü bölümünde anlatıldığı gibi, Türk kozmolojisinde hayat suda başlamakta, ardından hayat bulan kurbağalar, sonra karaya çıkan timsahlar ve ejderha ile diğer hayvanlara geçiş modeli çizilmektedir.³⁸⁹ Kurganlarda yılan motiflerinin varlığı da Evren (ejder) motifinin, evrimleşme sürecine atıf yapan ifadeler olarak algılanmaktadır.³⁹⁰

³⁸⁷ Yaşar Kalafat, *Türk Halk Kültüründe Kurt-2*, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, ss.60-61.

³⁸⁸ Sazak, a.g.k., ss.105.

³⁸⁹ Sazak, a.g.k., ss.112-124.

³⁹⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.717.

Resim 23. Balık Pulları ile süslenmiş eyer parçaları

Kaynak: Sazak, a.g.k., resim34

3.3.3. Ağustos Böceği

Avrupa Hunlarında, belirleyici bir diğer unsur Ağustos böceklerinin kurganlarda ve diğer kazı alanlarında fazlaca bulunmuş olmasıdır.

Eski Çin’de ve Türklerde, Ağustos böcekleri solucan (kurt, kurtçuk) olarak yer altında yaşadktan sonra, yazın kanatlanıp yuvasından çıkmaları nedeniyle, yeniden doğuşun simgesi olarak görülürler.³⁹¹ Uygur metinlerinde anlatıldığı şekilde, Ağustos Böcekleri ruhani ışık sembolüdürler.³⁹²

Cırcır böceğinin, Hunların Avrupa’ya gelişinden sonra Kırım ve Kafkasya’da ortaya çıktığı bilinmektedir. Asya Hunlarından itibaren kullanıldığı ve rütbe ifade ettiği bilinmektedir.³⁹³ Ağustos böceğinin, kurttan kelebeğe dönüşmesi gibi Alp’in her rütbesi onu dönüştürmekte olduğundan, Ağustos Böceği motifli broş ve iğneler, rütbe işareti olarak kullanılmışlardır.

³⁹¹ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, ss.232.

³⁹² Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, ss.237.

³⁹³ Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler-Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa’da Hun Kültürü*, ss.138.

Resim 24. Ağustos Böceği Şeklinde Süs Parçaları

Kaynak: Ahmetbeyoğlu, Atlı Şehirliler, ss. 125

3.4. OGURLAR

Ogurlar üzerine yapılan tanıtımdan yola çıkarak, Ogurlar'ın bir kısmının Avarların içinde ve bir kısmının da Bulgar devletlerinde yer aldıklarından bahsederek, din ve inanışlarını ayrıca incelememiştik. Kaynak taramalarında sadece Ogurlar'a ait bilgilere rastlanmadığından, ölüm ve yas törenlerinin de Avar ve Bulgar devletleri başlıkları altında yer aldığı şekliyle, değerlendirilebileceği düşünülmüştür.

3.5. HAZARLAR

Hazarlardan günümüze kalan kalıntı ve eserlerin önemi, halklarının büyük kısmının diğer Doğu Avrupa Türk topluluklardan farklı olarak, yerleşik hayata geçmiş olmasından gelir.

Hazarlara ait şehir ve kurganların kazıları hala devam etmektedir. En önemli bilgileri veren kalıntı, 36 m çapındaki kurgana ait Kırım, Zaporozhye köyündeki kazı alanıdır. Hazarlara ait olan Kurgan ve Külliyesinin, Proto Bulgarlara ait olduğunu söyleyen araştırmacılar da mevcuttur. Küçük bir kısmı Museviliğe geçmesine rağmen

eski dinleri olan, Gök Tanrı dininin etkisinin devamının da görülmesi açısından bu kurgan güzel bir örnektir.³⁹⁴

Kurganın toprak yığınının altında, dört bölümden oluşan mezar odası vardır. Kurganda kafatasları, kemikler, Göktürk özellikleri gösteren, oturan süvari ve atı üzerinde olan süvari heykelleri bulunmuştur. Ayrıca dört hayvan heykelciği, kalıntılar arasındadır. Kültigin Küllüyesinde olduğu gibi, insan heykellerinin, kurganın giriş yolunun sağ ve soluna dizili olduğu, koruyucu olarak dikildikleri düşünülmektedir.³⁹⁵

1800'lerin sonu ve 1900'lerin başında yapılan kazılarda bulunan kurganlar ise, yüksekliği 2 metre ve çapları yaklaşık 4 m dir. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, mezar odalarının içi ağaç, kerpiç ve taştan yapılmıştır. Mezarlarda bulunan cesetler genellikle 2 tane olacak şekilde, bazen bir aile olduğunu düşündürecek şekilde, 1 erkek, 2 kadın ve çocuk şeklinde çoğuludur.³⁹⁶

Mezarlarda ölen erkek ise; hemen hemen hepsinde bıçak, savaş aletleri (eğri kılıç, balta, mızrak, miğfer, halkalarla yapılmış zırh), kaplar, kemer tokaları; ölen kadın ise; ayna, gerdanlık boncukları, gümüşten halka gibi materyaller bulunmuştur. Sığır ve benzeri hayvanların kemikleri olmasına rağmen pek çok mezarda at yoktur. Atları temsilen, at koşum takımları (Pazırık kurganlarında bulunanlar gibi sorguçlu at başlıkları ve demir üzengi olan örnekler) mezarlarda yer almaktadır. Mezar odasında hiç ceset olmayan kurganlar olduğu gibi sadece at cesetleri için yapılmış mezarlar da vardır. Yapılan bazı kazılara ait çok az neşriyat yapıldığından çalışılması mümkün olmamıştır.³⁹⁷

Don ve Dinyeper bölgesinde mezarlarda insan iskeletleri ile beraber at iskeletleri de bulunmuştur.³⁹⁸

Şu ana kadar yapılan kazılarda henüz hiçbir Hakan mezarı bulunmamıştır. Hakan mezarlarından bahseden çok sayıda seyyah, tarihçi ve coğrafyacı vardır. El-

³⁹⁴ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.378-383.

³⁹⁵ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.378-383.

³⁹⁶ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.329

³⁹⁷ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.329

³⁹⁸ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.236.

Hamevî'nin hakan mezarları hakkında anlattıkları; bir nehrin yatağının değiştirildiği, 20 odalı bir saray yapıldığı (kurgan olmalı), hakanın bu odalardan birine gömüldüğü, üzerinin toz haline getirilen taşlar ile kapatılıp, nehrin yatağının tekrar değiştirilerek, mezarın üstünden akmasının sağlandığıdır. Yazar, topluluğun bu sayede şeytan, insan, kurt ve diğer haşerelerin ona dokunamayacağını düşündüklerini, gömme işi bittikten sonra cenazenin yeri bilinmesin diye, hakanı gömenlerin de öldürüldüğünü aktarır.³⁹⁹

İbn Havkal, Hakan mezarlarının suyun altında değil toprak üstünde ve görünür olduğunu ve bu mezarların yakınında iken, herkesin atından indiğini, mezara secde ettikten sonra mezar görünmez oluncaya kadar ata binmediklerini aktarır.⁴⁰⁰

Z.V. Togan aynı konuda, suya gömme âdetine sahip Hazarların, daha sonraki dönemlerde cesetleri yakmaya başladıklarını aktarır.⁴⁰¹

Sabar'ların devamını Hazarlar, Hazarların devamını da Karay/Karaim Türkleri olarak kabul edebileceğimizden çalışmanın daha önceki kısımlarında bahsetmiştik.

Karayların günümüzdeki ölüm/yas törenlerinde hala Gök Tanrı inancından kalan izler görmek mümkündür. Karayların cenaze merasimlerinde, ilahiler okunur ve ağıtlar yakılır. 7 gün yas tutulur. Yaslı aile evden çıkmaz, yemek pişirmez, et yemez. Ölü'nün naaşı üstüne demir koyulur. Gömülene kadar, ölü'nün bulunduğu yerde ateş, mum, ışık yakılır.⁴⁰²

Karaylarda da ölü/cenaze aşısı vardır. Cenaze gömüldükten sonra eve dönüldüğünde gelenlere siyah renkte Udur (helva), 40. Günde Kahverengi Hazar Helvası sunulur.⁴⁰³

Karâîler ölen bir kişinin ruhunun yeni doğan bir çocuğa geçebileceğine inanırlar.⁴⁰⁴

³⁹⁹ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s-97 (Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Büldan*, C II, ss.268.)

⁴⁰⁰ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s-99 (İbn Havkal, *Suretü'l Arz*, ss.212.)

⁴⁰¹ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s-97-98 (Z.V. Togan, *Hazarlar*, İA, C V, ss.405.)

⁴⁰² Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.229.

⁴⁰³ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, ss.319.

⁴⁰⁴ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, ss.279 (L. Nemoy, "Annan ben David", U.J.E, C I, ss.293.)

Starabon “*Geogphica*” adlı eserinde göçebe halkların uygarlıktan uzak ama birbirine benzer geleneklere sahip olduğunu söyler. Yazara göre, Hazar denizi halkından biri, 70 yaşına gelirse, kendi ailesi tarafından bir yere kapatılarak açlıktan ölmeye terk edilmektedir. Sogdian ve Baktrian halklarında ise; biri hastalıktan veya yaşlılıktan zayıf düşerse, şehir duvarlarının arkasına bırakılmakta ve ölümler sırf bu amaçla orada tutulan köpekler, tarafından gerçekleştirilmektedir.⁴⁰⁵

Kurganlarda ve sanat eserlerinde daha önceki bölümlerde anlatılan mitolojik öğelere rastlanmaktadır. Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak, Hazar arkeolojisinde ve kaynaklarda karşımıza çıkan gelişen ve/veya değişen mitolojik öğeler bulunamamıştır.

3.6. AVARLAR

Avrupa'daki Avar devri mezarları hakkındaki bilgiler daha çok kurgan olarak nitelendirilemeyecek küçük mezarlara aittir. Avarların geç döneminde yaşamış soylulara ait hiçbir kurgan bulunamamıştır.⁴⁰⁶ 15000 civarında küçük mezar ortaya çıkarılmıştır.⁴⁰⁷ Avar mezarlarında, ölenin yüzü doğuya dönük gömülmekte ve mezar zeminine, baş kısmından ayağa doğru eğim verilmektedir.⁴⁰⁸

Bulunan kalıntı ve mezarlar, eski Avar Devleti'nin merkezi olan Macaristan'da, üzerindeki yapılar nedeniyle tamamen açılamamıştır. Kazılarda, Avar Kağan veya hükümdar ailesine ait bazı kurganlar da tespit edilmiştir. Hanedanlık mensubu kişilerin mezarları ve belirli bir bölgeyi yönetenlerin mezarları kurgan şeklinde iken diğerleri küçük mezarlar halindedir.⁴⁰⁹ Hakan ve yöneticilere ait kurganlardaki cesetler önce bir deriye sarılmış daha sonra lahit içine yerleştirilmiştir.⁴¹⁰ Savaşçıların belli bir dönem, toplu mezarlara gömülmüş oldukları düşünülmektedir.⁴¹¹

⁴⁰⁵ Strabon, *Geographika*, (XI,11,3), ss.283. (The University of Chicago online Library), (<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>) Erişim Tarihi : 07.01.2019.

⁴⁰⁶ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.330.

⁴⁰⁷ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.372.

⁴⁰⁸ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.195.

⁴⁰⁹ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.373-374.

⁴¹⁰ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.195.

⁴¹¹ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.330.

Yapılan kazılar, Avarlarda Orta ve İç Asya Türklerindeki gibi, ölenin tören elbiseleri ya da süslü elbiseler ve atı ile gömüldüğünü, yanına silah, mücevher, yiyecek bırakıldığını göstermektedir.⁴¹² Kurganlar bir kişiye ait olabileceği gibi bir çifte, anne ve çocuğa da ait olabilmektedir. Cesetler ahşap oda, ağaçtan oyma lahit ya da tabutta yer almaktadır.⁴¹³

620 tarihinde, Bizans-Avar arasındaki mücadeleler sırasında, savaş ganimeti olarak alınan ve Bizans'ın ödediği vergilerden elde edilen eşya ve paralar bazı kurganlarda karşımıza çıkmaktadır.⁴¹⁴

Kurganlarda; elbise parçaları (kopça, toka, zincir gibi), kemer ve süsleme plakaları (üzerinde, cam ve taş kakmaları vardır), at koşum takımları ve silahlar (tek ağızlı kılıçlar, mızraklar, refleks yaylar, oklar, sadaklar, zırhlar), mücevherler (küpe, toka, fibula), tekstil malzeme üzerine aplike işlenmiş olması gereken süsleme plakaları, gerdanlık, iğne kutuları, taraklar, yüksük, kavanoz, müzik aletleri (turna kemiğinden çifte kaval, takırdayan aletler), kaplar (sarı balçıktan daha eski dönemlerin madeni ve ahşap örneklerinin benzerleri) çeşitli aletler (cerrah aletleri, çekiçler, ağız kapanır keseler, kancalar, makaslar) yer almaktadır.⁴¹⁵ Metal üzengiler, Avarlar ile Avrupa'ya gelmiştir.⁴¹⁶

Belirli bir dönemden sonra yerleşik hayvan yetiştiriciliği ya da tarıma geçildiğini gösteren, balta ve orak gibi kalıntılar da bulunmuştur. Kalıntılar içinde, sarkıntılı kemerler hem bir rütbe işareti hem de Gök Tanrı, yer-su inançları ve Şamanizm ile ilgili tözleri barındırdığı için en önemli parçalardandır.⁴¹⁷ Genç erkeklere, ergin olduklarında kemer takmaları konusunda izin verildiği bilinmektedir. Kemer süslemeleri töz özelliği de gösterdiğinden savaşçının gücünü arttırmak ve kötü ruhlardan korumak işlevlerine de sahiptir.⁴¹⁸

⁴¹² Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.195.

⁴¹³ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.373-374.

⁴¹⁴ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.373-374.

⁴¹⁵ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.374-378.

⁴¹⁶ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.195.

⁴¹⁷ Çoruhlu, *Kurganlar*, ss.330-331.

⁴¹⁸ Mangaltepe, "Avarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s240 (İstvan Erdelyi den alıntı- The Art of Avars, ss.12.)

Kalıntılar üzerinde gördüğümüz mitolojik öğelerden en önemlilerinden biri, kemik bir kap üzerinde Hayat Ağacı motifidir. Buluntularda, hayvan üslubunun devam ettiği görülmekte ve kanatlı griffon ve sarmaşık (kırılan dallar), *palmet-lotus* motifleri⁴¹⁹, tavşan, vahşi erkek domuzlar, avcı kuşlar, köpekler, aslanlar, su kuşları, balıklar ve hepsinden daha özenli çalışılmış atlar gözlemlenmektedir. Avar süslemelerinde insan tasvirlerine de sıkça rastlanmaktadır. Üslup ve konular Orta ve İç Asya ile paralellik göstermektedir.⁴²⁰

Kavimler göçünden sonra Doğu Avrupa Türklerinden kalan tek müzik aleti, Avarlardan kalan çifte kavaldır. Hunlarda bezemelerde geometrik süslemeler kullanırken, Avarlarda bitki ve çiçek desenleri görülmektedir.⁴²¹

Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak sanatta gelişen ve değişen öğeler aşağıda verilmektedir.

3.6.1. Tavşan

Türklerin 12 Hayvanlı takviminde Tavşan (tavişgan) 3. ayı ifade eder. Türklerin 12 Hayvanlı takvimi Ay'ı baz alır ve yeni hilal ile başlamaktadır.⁴²² Avlanan bir hayvan olmasının ve takvimde bir ayı ifade etmesinin dışında tavşan ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.6.2. Domuz

Türkler, tarihlerini takip edebildiğimiz ilk dönemlerden itibaren domuz yemezler. Türklerde domuz Tanrı ile bağlantılı kötü bir ruh ve yırtıcı bir hayvan olarak algılanmaktadır.⁴²³ Avarlarda domuz tasvirinin bulunması, Hristiyanlık ve Avrupa'daki domuz tüketiminin bir etkisi olmalıdır.

⁴¹⁹ Palmet-lotus bir bezeme motifidir. En Basit halinde 2 yan yaprak ve bir taç yapraktan oluşur.

⁴²⁰ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.374-378.

⁴²¹ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ss.195-196.

⁴²² Esin, *Türk Kozmolojine Giriş*, ss.106

⁴²³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.684.

3.6.3. Köpek

Bahaddin Ögel'e göre köpekler Türklerde iyi hayvan sınıfında değildir. Oğuzlar genellikle düşmanlarına ya da çok uzak kavimlere köpek benzetmesi ile yaklaşırlar, örneğin Peçeneklere it-becene ismini takmışlardır.⁴²⁴

Yakut yaratılış efsanesinde Tanrı kilden 7 tane insan yaratır ve onlara ruh aramak için giderken, tüysüz bir köpeği insanları koruması için başlarında bırakır. Erlik; köpeğe üşümemesi için tüy vererek, onu kandırır ve insanların üzerine tükürerek onları kirletir. Altay Yaratılış efsanesinde de Tanrı köpeği, insanlar bazı dalların meyvesini yemesin diye, yasak meyve ağacının başında, yılan ile beraber bekçi bırakır. Köpek yine görevini yapamaz.⁴²⁵ Yaratılış efsanelerinde de görüleceği üzere Türkler köpeğin sadakatinden pek bahsetmez. Köpek Türk mitolojisinde oldukça önemsiz bir yerdedir.⁴²⁶

Köpeklerin, batıdaki Türk topluluklarında kurban edildiğinden (Bulgarlar ve Kumanlar)⁴²⁷ ve yemin törenlerinde ant kurbanı (Bulgarlar, Kumanlar, Macarlar) olarak yer aldığından bahsedebilir. Yeminlerin en büyüğü, gök ile yapılan anlaşmadır. Göğe sunulan kurbanda olduğu gibi, yeminin teminatı olarak hayat ortaya konulur. İnsanlar yeminden/sözden dönerse, hayatını kaybedeceğini bilerek, gök yani Gök Tanrıya yemin eder. İnsanlar arasındaki yeminlerde de (kan kardeşliği gibi) yemin, kan ile mühürlenir. Bu sayede yemine ihanet eden, yemin ederken olduğu gibi kanının akıtılmasını kabul etmiş sayılır. Bulgar, Kuman ve Macarlarda, yemin edenler arasından bir köpek geçirilir ve köpek kılıçla ikiye bölünür. Yeminden/antlaşmadan dönen, köpek gibi ikiye bölünmeyi göze almalıdır.⁴²⁸

Oğuz Kağan destanında, Oğuz-Han'ın it-Baraklar üzerine yaptığı akınlardan bahsedilir. Destanda, İt-Barak kabilesinde erkeklerin yüzleri köpeği andırır ama kadınları çok güzeldir.

⁴²⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.214.

⁴²⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.484-93

⁴²⁶ Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, (2.Baskı), BilgeSu, Ankara, 2015, ss.87

⁴²⁷ Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, ss.87

⁴²⁸ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (2.Baskı), BilgeSu, Ankara, 2015, ss.240-242

Moğol ve Tibetlilerde köpekten türeyiş efsaneleri vardır. Bu topluluklardan etkilenen bazı Türk bölgelerinde de köpek ata motiflerine rastlanır. Hunların tazı atası örnek olarak verilebilir. Attila'nın doğumu ile ilgili anlatılan efsanede, Bizans'ın soylu ailelerinden birine mensup kız ile bir tazının çiftleşmesi sonucu Attila'nın doğduğu anlatılır. Bazı kaynaklarda Attila'nın yüzünün köpeğe benzetildiği de görülmektedir.⁴²⁹

3.6.4. Balık

Altay yaratılış destanında, Ak Ana'nın ilham vermesinden sonra Bay Ülgen, önce yeri sonra göğü ve böylece tüm dünya yaratır.⁴³⁰ Ardından Bay Ülgen üç balık yaratarak, dünyayı (balıklardan ikisi, yerin tam iki yanına gelecek şekilde) üzerlerine yerleştirir. Bir balığı da dünyanın tam merkezine gelecek şekilde merkezin eksenine üzerine gerer. Merkezdeki balığın başı kuzeye dönüktür ve başını dik tutması önemlidir, eğer başını eğerse kuzeyden tufan olur. Bay Ülgen bu balığı büyük bir direğe⁴³¹ bağlar ve onu kontrol eden “*Mangdışire*”⁴³²dir.

Bir kez Mangdışire balığın başını çok aşağıya indirince tufan olmuştur. Balık başını tam indirirse cihan tufanı olur. Sazak'a göre, bu efsane dünyanın yalpalayarak dönüp, yalpalama miktarı çok artarsa manyetik kutupların yer değiştireceği (kutupların ters döneceği) tezine çok benzer bir hikâyeye anlatmaktadır.⁴³³

Ögel, dünyanın balık üzerinde durması motifinin atlı ve hayvan yetiştiriciliği yapan Türklere, dışarıdan geldiğini söylemektedir. Türklere balıkçılık yaygın değildir sadece ırmak balıkları ve balıkçılığı bilinmektedir.⁴³⁴

⁴²⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.215.

⁴³⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.465-467.

⁴³¹ Demir Kazık, Gök Direği

⁴³² Mangdışire, Budizm etkisiyle Türklere geçen deyimlerden biridir. Budist Tanrı Bodhisattva Manjuçri tanrısıdır. Budizm de bu tanrı kaplumbağa şekline girerek dünyayı meydana getirir. (Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.480.)

⁴³³ Sazak, a.g.k., ss.113

⁴³⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.676

Türk mitolojik temalarında, konuşan balık aracılığı ile gelen şans ve kısmet, balık donuna giren insan örnekleri mevcuttur.⁴³⁵

3.7. BÜYÜK BULGAR DEVLETİ

Büyük Bulgar Devletini oluşturan halk olan Ogurlar, Bulgar devletleri ve Avarlar içinde bölünmüş bir topluluktur. Büyük Bulgar devleti çok kısa süre ayakta kalmıştır. Daha uzun süre ayakta kalan devletler; Tuna Bulgarları ve İslam'a geçtikleri için tez kapsamı dışında kalan İtil (Volga) Bulgarlarıdır.

Büyük Bulgar devletine ait olan bir kurgan ya da arkeolojik kalıntıya ilişkin veriye ulaşılamamış, kaynaklarda Büyük Bulgar Devletinin ölüm, yas, cenaze törenlerini içeren bilgiye rastlanmamıştır.

3.8. TUNA BULGARLARI

Büyük Bulgar Devletinden sonra kurulan ve daha uzun süre ayakta kalan devlet Tuna Bulgarları Devletidir.

Tuna Bulgar devletine ait en önemli kalıntılar, siyasi merkez Pliska, Preslav ve dini merkez Madara şehirleridir.

Madara kabartması, Krum Han adına yapılan büyük bir kayaya yapılmış kabartmadır. 80 metre yüksekliğindeki kayanın ilk 23 m'lik kısmı işlenmiştir. Yüksekliği 2,60 m genişliği 3,10 m kadardır. Süvari olarak betimlenen Krum Han, Orta Asya'da yaygın olan şekilde, bir elinde hakimiyetini sembolize eden kadeh tutmaktadır. Bir av sahnesi olan eserde, sırtına at kuyruğu bağlanmış mızrak saplanmış aslan yerde yatmakta, arka yanında ise koşar vaziyette bir kurt (Yaşar Çoruhlu'ya göre av köpeği⁴³⁶) görülmektedir.⁴³⁷ Krum Han adına yapılmış kabartma, oğlu Omurtag

⁴³⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.676-677

⁴³⁶ Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, ss.383

⁴³⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, *Madara Kabartmaları ve Kitabeleri*- Tarih Dergisi, S.35, 1994, ss.35-54 (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/101907>, Erişim Tarihi: 07.01.2019)

tarafından yapılmıştır ve Yunanca kitabesi vardır. Yazıtın son satırında, Krum Hanın ölümünden sonra verilen “*Esmedeme*” den bahsedilir. Bu kelimenin kökleri Çuvaşça “*içme*” ve de “*yeme*” kelimeleridir. Esmedeme, “*yemek-içmek*” “*ziyafet*” anlamına gelir. Krum Hanın cenazesinde, ölü aşı, cenaze yemeği adetinin devam ettiği görülmektedir.⁴³⁸

Resim 25. Madara Kabartması, Bulgaristan

Kaynak: Tarih dergisi, sayı. 35, 06.2016, Madara Kabartması ve Kitabeleri,

Bulgar yazıtları Latince ve Yunanca olmasına rağmen isimler ve eski Bulgarcadan kalan kelimeler, aynı transkripsiyon ile yazılmıştır. Bu dil Çuvaşça’ya çok yakındır. Bu yazıtların en önemlisi Bulgar Hanları isim listesidir.

Tuna Bulgarları Devleti içinde (bugünkü Bulgaristan) Pliska ve Şumnu arasındaki bölgede, diğer Türk topluluklarının bulunduğu yerlerde olduğu gibi, mezar taşları (heykeller) vardır.

⁴³⁸ Ögel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.260-265.

Güney Bulgaristan’da bulunan kabartma, Peçenek aslanına çok benzeyen uzun kuyruklu aslan (Nagyszentmiklos Hazinesi), Anadolu Selçuklu kartallarına çok benzeyen çift başlı kartal, çift sülünler, kuş başlı kanatlı grifon (Sasani sanatına çok benzeyen) ve madara kabartması kompozisyonu, mitolojik öğelerin benzerliğini ortaya koymaktadır.⁴³⁹

Resim 26. Madara Atlısı, Kabartma Ve Tamga Örnekleri

Kaynak: Ögel, İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, s270.

Bulgaristan’ın Tarnova şehrindeki bir kilisenin sütununda Omurtag’ın yazdırdığı yazıtta, Omurtag’ın bir Tümülüs inşa ettirdiği belirtilir. Yazıt “*Yaşayan ve ölen, tekrar doğan ve daha sonra doğacak insanlar bu yazıtı görerek (tümülüsü) yaptıranı hatırlayacaklardır.*” Yazmakta ve “*Han’ın adı Tanrı’nın yüz sene hayat ihsan ettiği Omurtag Han’dır*” sözleriyle bitmektedir.⁴⁴⁰

Bu yazıttan Türklerin kurgan (Tümülüs-anıt mezar-mezar tepesi) olarak adlandıracağımız yapı şeklinin önemini korunduğunu ve Atalar Kültü inançlarının devam ettiği ve kadeh gibi bazı öğelerin varlığını sürdürdüğü sonucu çıkarmak yanlış olmayacaktır.

⁴³⁹ Ögel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.262.

⁴⁴⁰ Ögel, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.282.

Kurganlarda ve sanat eserlerinde daha önceki bölümlerde anlatılan mitolojik öğelere rastlanmaktadır. Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak, Tuna Bulgarları arkeolojisinde ve kaynaklarda, farklı mitolojik öge gözlenmemiştir.

3.9. PEÇENEKLER

Avrupa’da yapılan kazılarda etnik köken genellikle göz ardı edildiğinden Peçeneklere ait kalıntılar ve eserlerin belirlenmesinde sorunlar yaşanmaktadır. Peçeneklerin Bizans hakimiyeti altında bulunması nedeniyle, kurganlardan çıkan eserlerde, Bizans etkisi de hissedildiğinden, kurgan ve eserlerin Peçeneklere aidiyeti konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Nagyszentmiklos Hazinesi için bazı araştırmacılar, geç dönem Avarlara ait olduğu tezi üzerinde dururken, Nemeth’in araştırmaları ile bu eserlerin Peçeneklere ait olduğu kesinlik kazanmıştır.⁴⁴¹

Peçenek kurganları ağaç lahit içinde, üzerinde küçük bir tepenin olduğu kurganlardır. Ölenin atı, at koşum takımları, silahları (kılıç asillik göstergesidir) ve çeşitli eserlerle gömüldüğü görülmektedir.⁴⁴²

Önemli Peçenek buluntuları arasında olan Nagyszentmiklos Hazinesi, bir kurganda bulunmamıştır. Eserler Peçeneklerin kurganlarında çıkan eserlerle beraber mitolojik öğelerini belirlemekte kullanılabilecek en zengin eser grubu olduğu için çalışmaya dahil edilmiştir.

Bu hazine de çanaklar, meyve tabakları, saplı tava, sürahiler yer almaktadır. Bu eserler de hayvan mücadele sahneleri, insan tasvirleri, alp ve kuyruğu düğümlü at, balık pullarıyla bezeme, bitki bezemeleri, boğa, karakuş⁴⁴³, çeşitli hayvanların bileşiminden oluşan mitik deniz yaratıkları, kanatlı grifonlar ve bazı kaplarda Grek alfabesi ile yazılmış ve bazılarında ise Göktürk ya da Orhun Yenisey harfleri ile (Runikvari görünür) yazılmış Türkçe yazılar yer almaktadır.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.376-394.

⁴⁴² Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.376-384.

⁴⁴³ Garuda

⁴⁴⁴ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.385.

Yazılar arasında, araştırmacıların bazılarının haç olduğunu düşündüğü dört yön⁴⁴⁵ işareti de olabilecek semboller vardır. Eserlerin üzerinde yer alan hayvanların bedenleri, uğurlu olduğuna inanılan benekler ile süslüdür.⁴⁴⁶

Çoruhlu'ya göre, eserlerin üzerindeki Türkçe yazılardan biri; Nemeth'in tercümesi ile, “*Boyla Çoban'ın ısmarlaması üzerine yapılan tas. Batoul Çoban kulpunu yaptırdı. Bu onun tasıdır.*” olarak okunmaktadır. Yazı Peçenek yöneticisi Bata oğlu Batoul (900-920) ile ilişkilendirilebilir.⁴⁴⁷

Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak sanatta gelişen ve değişen öğeler aşağıda verilmiştir.

3.9.1. Boğa/İnek, Kotuz, Çift hörgüçlü Deve

Bazı Türk topluluklarının türeyiş efsanelerinde Boğa⁴⁴⁸ ve İnek, Boğa-Ata ve İnek-Ana motifleri ile karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen Öküz, Türk destan ve mitolojik efsanelerinde hoş görülmeyen bir hayvandır.⁴⁴⁹

Türk devletlerinde ismini boğa ve deveden alan Temur Buka, Buka Tegin, Saltuk Buğra Kağan gibi hükümdarlar vardır.⁴⁵⁰

Fuzuli Bayat'ın “*Oğuz Destan Dünyası*” isimli kitabında, Ay Kültü ile bağlantılı olarak Ay'ın, gök sakallı boğa şeklinde tasvir edildiği, İskit-Sakaların ata kabul ettiği Targitay'ın da boğa olarak düşünüldüğü, Oğuz Kağan adının da öküz ile mitolojik paralellik sergilediğinin düşünüldüğü belirtilmektedir. Yazar Boğa'nın mitolojik Yer Ana'nın sembolü iken, Tanrıoğlu, ecdat, koruyucu ruh ve hakimiyet göstergesi anlamlarında değişimlerden geçtiğini söyler. Bir diğer vurguladığı nokta da renkleri itibari ile Gök (Ak) Boğa'nın göğü yani iyiyi, Kara Boğanın yeri yani kötüyü temsil ettiğidir.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ Oz tamgası

⁴⁴⁶ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.376-394.

⁴⁴⁷ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.394.

⁴⁴⁸ Buğa, buka

⁴⁴⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.679-681

⁴⁵⁰ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, 2.Baskı, Ötüken, İstanbul, 2013, ss.66

⁴⁵¹ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, ss.57-67

Türklerde ve bazı diğer topluluklarda, şamanlara yardım edenin, hayvan ruhları olduğu kabul edilmektedir. Şamanın hayatı boyunca ona yardım edecek hayvanı, en fazla üç kez değiştirebileceği kabul edilmektedir. Boğa bu hayvanlardan biridir.⁴⁵²

Şamanlar ve demirciler ateşin efendisi olarak bilinirler.⁴⁵³ Kıtay Baksı Toyon ve oğulları, dokuz dev ile aslen insanlara kötülük getiren, sekiz yeraltı soyundan gelen bir varlıktır. Ancak “*demircilerin koruyucusu*” dur. Kıtay baksı toyon için inek kurban edilmektedir.⁴⁵⁴

Sazak’a göre boğa devletin ve hükümdarın maddi güç, mülk sahibi olmasını da ifade etmektedir. Boğa da tıpkı diğer tek toynaklı hayvanlar (geyik, deve, koç gibi hayvanlar) yeri, toprağı ve en önemlisi vatanı temsil etmektedir.⁴⁵⁵ Bu görüşü destekler biçimde, Türk sanatında hükümdar arabalarını çeken kotuz ya da boğa motifli tasvirler vardır.⁴⁵⁶

Resim 27. Boğa Motifi İle Yapılmış Çerezlik

Kaynak: Sazak, a.g.k., resim 19

Esin’e göre boğa ve kotuza⁴⁵⁷ motifleri Budizm etkisiyle Hint düşünce sisteminden geçerek, Türklerde kullanılan bir motif haline gelmiştir. Yer-su ve yeraltı güçlerine ait imgelerle bağlantılıdır.⁴⁵⁸

⁴⁵² Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.41

⁴⁵³ Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, 2. Baskı, Kabalcı, İstanbul, 2011, ss. 86.

⁴⁵⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CI, ss.76

⁴⁵⁵ Sazak, a.g.k., ss.138

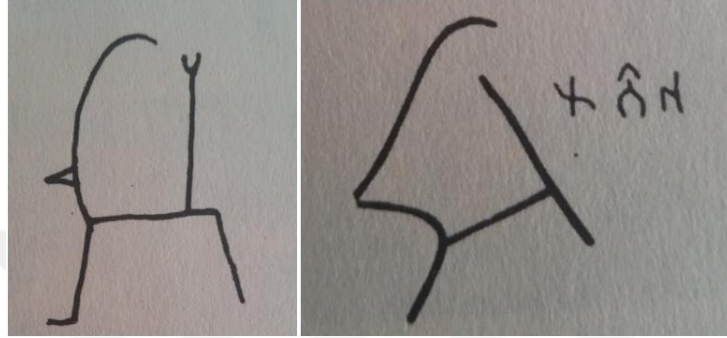
⁴⁵⁶ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün oluşumu*, ss.181-186

⁴⁵⁷ Yak, Yabani sığır, betimlemelerde sorguç şeklinde kuyruğı olması ayırt edici özelliğidir. (Esin, *Türklerde Maddi Kültürün oluşumu*, ss.188)

⁴⁵⁸ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün oluşumu*, ss.181-186

Peçeneklerin savaşlarda boğa şeklindeki boruları çaldıkları bilinmektedir, Peçenek hazinesinde de rastlanan boğa tasvirleri de göz önüne alındığında, boğanın destansı bir ongun hayvan olabileceği de düşünülebilir.⁴⁵⁹

Göktürk sülalesinin bir tamgası da kotuzun basitleştirilmiş hali gibi görünmektedir.⁴⁶⁰

Resim 28. Göktürk Sülalesi Tamgası Örnekleri Ve Yanında Kotuz Yazısı

Kaynak: Esin, *Türklerde maddi Kültürün oluşumu*, resim 206, 207

Kotuz kuyruğunun, alp ya da atının boynuna asılması, bir alplik emaresidir.⁴⁶¹ Uzakta ölen Alplerin ruhlarını mezara çağırmak için, ucunda kotuz kuyruğu bağlı tuğ sallandığı bilinmektedir.⁴⁶²

Deve ve buğra daha çok Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğunda, devlet ve halk ile benzeştirilmiştir.⁴⁶³ Sazak'a göre Boğa ile benzeş anlamalarda yer alır.⁴⁶⁴ Deve tüm diğer kurban ritüellerinin dışında tutulmuştur.

3.9.2. Dört Yön İşareti

Dört yön işareti Türk topluluklarının Dünya'yı ve onu algılama biçimini gösterir. Gök, kubbe şeklinde ama yer, dört köşe ve yatay algılanmaktadır. Dünya'ya

⁴⁵⁹ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün oluşumu*, ss.181-186

⁴⁶⁰ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün oluşumu*, ss.188

⁴⁶¹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.141-146

⁴⁶² Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, ss.160

⁴⁶³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, CII, ss.681

⁴⁶⁴ Sazak, a.g.k., ss.137

hâkim olmak bu dört yöne hâkim olmaktır.⁴⁶⁵ (Orhun anıtları da dört yönlü dizayn edildiği gibi, yazıtlarda da bu bilgi vardır.⁴⁶⁶) Dört yön sembolünün değişik gösterimleri olduğundan özellikle Avrupa kurganlarında, haç ile karıştırılmaktadır.

Her yönün temsil ettiği semboller, nesneler vardır. Genel kabul gören yön sembolleri ve nesneleri aşağıdaki gibidir. Bu dört ana yön dışında, merkez yani dünyanın gök kubbeye bağlandığı orta nokta da önem taşır.⁴⁶⁷

Kuzey (Şimal) – Gece yarısı, Kış, Kara, Yağız, Kara Han, Kara Kaplumbağası,

Güney (Cenup)– Öğle, Yaz, Kızıl, Doru, Kızıl Han, Kızıl Kuş,

Doğu (Şark) – Gündüz, Bahar, Mavi (Gök), Boz, Gök Han, Gök Ejderha,

Batı (Garp)– Akşam, Güz, Beyaz, Ak, Ak Han, Ak Kaplan⁴⁶⁸

Türklerde; gök, ak, boz, ala renkleri, gök ve Gök Tanrı ile ilgili olan nesne ve kişileri tanımladığı için kutsaldır.⁴⁶⁹ Gök kelimesi ile tanımlanan kelimeler (Göktürk, Gök Börü gibi), bahsedilen nesne, hayvan, kişinin renginden çok, Gök ile bağlantılı ve kutsal olduğunu ifade eder. Gök ak, yer kara renkleri ile ilişkilendirilir.

Yer ve Gök Tanrılarının mekânı, dört yön işaretinin merkez noktasıdır. Etrafında daire olan dört ana yön işareti Gök Tanrı'yı, daire olmayan hali yani sadece haç gibi görünen hali, yer tanrısını ya da hükümdar mezarını işaret etmektedir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*- ss.33-37

⁴⁶⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri inceleme* (Kül Tigin Abidesi güney yüzü), 47. Baskı, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2013, ss.35

⁴⁶⁷ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*- ss.33-37

⁴⁶⁸ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*- ss.35-36

⁴⁶⁹ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*- ss.192

⁴⁷⁰ Esin; *Türklerde Maddi Kültürün oluşumu*, ss.244

Resim 29. Oz Tamgası, Gök Çarkı

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, Saymaltaş Gökyüzü Atları ss.528 ve 539

3.9.3. Benekli Süsleme

Benek bezemesi ile ilgili erken döneme ait bir kayıt bulunamamıştır. Halı, duvar halısı ve heykel gibi tasvirlerde bu tarzdaki, nokta, virgül, nal desenleri çok kullanılmıştır.⁴⁷¹

Osmanlı dönemi bezemelerinde de sık sık karşımıza çıkan, benek⁴⁷² (tek benek, üç benek, iç içe üç benekten oluşan form) ve pelengi⁴⁷³ (dudağa benzer kaplan postundaki desenlerden türetilen form) konusunda araştırmacılar hemfikir olamamışlardır.

Aziz Doğanay'a göre yanlış bir adlandırma ile bu desenler çintamani⁴⁷⁴ olarak isimlendirilmekte ancak Osmanlı Saray kayıtlarında şâhî benek ve nakş-ı pelenk olarak geçmektedirler.

⁴⁷¹ Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, ss. 127.

⁴⁷² şâhî benek

⁴⁷³ nakş-ı pelenk, kaplan gibi, kaplana ait

⁴⁷⁴ Çintamani, çintemani,

Bu iki bezeme ile çintamaninin aynı eserde yan yana kullanıldığı örneklere de rastlandığından, Türk sanatındaki tüm beneklerin çintamani olduğunu düşünmek yanlış olur.⁴⁷⁵

Benek nakışı, inci şeklinde tek bir benek ya da sacayağı şeklinde yerleştirilmiş üç benekten oluşabilmektedir.

Benekler ve dalgalı şekiller vahşi ve doğada avcı olan, güçlü hayvanların (pars beneği, kaplan çizgileri) postlarındaki desenlerden esinlenilerek çizildiğinden, gücü ve avcının elinden kurtulabilmiş av hayvanlarına geçen gücü temsil ediyor olabilir. Sazak, hayvan motiflerinin bir kısmında görüldüğü gibi, leopar desenleri ya da beneklerle süsleme ve süsleme de güneş simgesinin olmasını, o hayvan ya da nesnenin kutlu olduğunu gösterdiğini düşünmektedir. Yazar, kut transferi aşamasını geçerek “*kutlu*” kategorisine yükselen, nesne ve hayvanların, Türk sanatındaki tasvirlerde bu şekilde görüldüğünü öne sürer.⁴⁷⁶

Çintamani Budizm’deki dilek incilerini ifade eder. Çintamani Sankritçe iki kelimedenden oluşur; çinta “*düşünce, istek, dikkat*”; mani “*hazine, mücevher veya inci tanesine benzeyen top*” manalarına gelmektedir. Çintamani “*dilek incisi*” olarak bilinir ve koruyucuları ejderhalardır.⁴⁷⁷

Esin, Türklerde iki ejderin tuttuğu kızıl incinin (körkle moncuk⁴⁷⁸) Güneş, Ay gibi ışık veren cisimleri temsil ettiğini, daha sonra bu işaretin hükümdarlık işareti olan kızıl elmaya dönüştüğünü belirtmektedir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Aziz Doğanay, *Türk sanatında pelengî ve şâhî benek nakışları ya da çintamani yanılıgısı*, DÎVÂN İlmî Araştırmalar, S. 17 (2004/2), s. 193-218
https://www.academia.edu/4450005/T%C3%BCrk_sanat%C4%B1nda_peleng%C3%AE_ve_%C5%9F%C3%A2h%C3%AE_benek_nak%C4%B1%C5%9Flar%C4%B1_ya_da_%C3%A7intamani_yan%C4%B1lg%C4%B1s%C4%B1-Peleng%C3%AE_and_%C5%9E%C3%A2h%C3%AE_Benek_in_Turkish_Ornamentation_Art_or_the_Illusion_of_%C3%87intamani_-_Aziz_DO%C4%9EANAY, Erişim Tarihi : 30.12.2018)

⁴⁷⁶ Sazak, a.g.k., ss.131-136

⁴⁷⁷ Doğanay, *Türk sanatında pelengî ve şâhî benek nakışları ya da çintamani yanılıgısı*, ss.193-218

⁴⁷⁸ Moncuk, boncuk

⁴⁷⁹ Esin, *Tös and Moncuk*, Central Asiatic Journal (dijital versiyon-Tek-Emel Esin Vakfı), Weisbaden, 1972, ss.27-33 (<http://tekesin.org.tr/wp-content/uploads/2016/09/138.pdf> Erişim Tarihi: 30.12.2018)

Osmanlı Padişahlarının kıyafetlerinde görülen, benek ve pelengi nakışlarının tılsımdan çok, hükümdarlık sembolü olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Resim 30. Pelengî Ve Şâhî Benek Nakışlı Minder Üzerinde Oturan Kanunî Sultan Süleyman, (XVI. yy.), Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.

Kaynak: Doğanay, Türk sanatında pelengî ve şâhî benek nakışları ya da çintamani yanılgısı, resim 15. (Erişim Tarihi: 30/12/2018)

3.10. UZLAR (OĞUZLAR)

Oğuz kurganları, İç ve Orta Asya'daki kurganlarla benzer özellikler göstermektedir. Kurganın içi ahşaptan oluşturulduktan sonra, ölen mezara kıyafetleri ve eşyaları ile gömülmekte ve ardından kurganın tavanı inşa edilmektedir. En son kurganın üzerine balçıktan bir kubbe yapılmaktadır. Orta Asya'daki Türk topluluklarında, cesedin yakılması, oturarak ya da ayakta gömülmesi uygulamaları da görülmektedir.

İbn Fadlan'ın eserinden yola çıkılarak, oturarak gömülmenin Oğuzlar arasında yaygın olduğu kanısına varılabilir.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı*, ss.354.

Oğuzların tek destanı Dede Korkut⁴⁸¹ destanlarıdır. Oğuzların 24 boyu vardır ve Anadolu Türklerinin bir kısmı Oğuzların, Kayı boyundandır. Destanlar, Oğuzların Müslüman oldukları döneme denk gelse de (XI. yy), destanlarda anlatılan konular, Türklerin çok eski inançlarının ritüellerini de içermektedir.⁴⁸²

Oğuzların, ölüm ve yas törenleri, İbn Fadlan'ın Seyahatnamesinde, bir gözlemci olması sebebiyle, ilk elden ve ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.

İbn Fadlan eserinde, Oğuzlar ile geçirdiği zamanda gerçekleşen ölüme dair, ölüm ve yas törenleri ile ilgili bilgileri, aşağıdaki şekilde vermektedir. “*Bir adam ölünce karısı varsa, öz anası olmamak şartıyla, çocukların en büyüğü onun karısıyla evlenir.*”⁴⁸³

Daha önceki bölümlerde de bu konudan bahsetmiştik. Kalan kadın ve çocukların aileye sahip olması ve ortada kalmamalarını sağlamak amacıyla, daha eski dönemlerde de görülen uygulamanın devam ettiğini görmekteyiz.⁴⁸⁴

Oğuzlarda bir kişi hastalandığında, hastalanan kişiye ayrı bir çadır kurulup, aile dışından cariyeye ve köleler tarafından bu ayrı çadırdaki hastaya bakıldığını, hasta ölene ya da iyileşene kadar bu durumun devam ettiğini, yine İbn Fadlan'ın eserinden öğreniyoruz.⁴⁸⁵

İbn Fadlan şahit olduğu, ölüm ve cenaze töreni ile ilgili aşağıdaki bilgiyi vermektedir. “*İçlerinden önemli bir adam ölürse, ev gibi onun için büyük bir çukur kazarlar, ölüye elbisesini⁴⁸⁶ giydirebilirler, kemerini⁴⁸⁷ takarlar, yayını kuşandırır; eline, içinde şarap⁴⁸⁸ olan ağaçtan bir kadeh verirler. Her şeyini getirip bu oda gibi mezara koyarlar. Sonra onu oturtup odanın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek*

⁴⁸¹ Dede Korkut Destanlarına ait iki orijinal nüsha vardır. Bulundukları yer isimleriyle Vatikan ve Dresten Nüshaları olarak anılmaktadır. Orijinal metnin her ikisinin de kullanıldığı ve Destanların günümüz Türkçesine sadeleştirilerek aktarıldığı Türkiye ve Odalar Borsalar Birliği tarafından hazırlanan kitap kullanılmıştır. (İlhan Genç, Atabey Kılıç, İ. Hakkı Aksoyak, *Dede Korkut Kitabı-han'ım hey*, Türkiye ve Odalar Borsalar Birliği, 23(3.Baskı), İstanbul, 2014)

⁴⁸² Sümer, a.g.k., ss.272.

⁴⁸³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe, 6. Baskı, İstanbul, 2016, ss.11-12.

⁴⁸⁴ Şeşen, a.g.k., ss.11-12.

⁴⁸⁵ Şeşen, a.g.k., ss.14.

⁴⁸⁶ Kurtak, gömlek

⁴⁸⁷ Kuşak

⁴⁸⁸ Nebiz, Faruk Sümer'e göre bu içki kırmızı olmalıdır. (Sümer, a.g.k., ss.56.)

yaparlar. Sonra hayvanlarının yanına varırlar. Miktarına göre 100, 200, bazen 1 hayvanı öldürürler. Başları, ayakları, derisi ve kuyruğu dışındaki etleri yerler. Kalan kısımları sıriklar üzerine koyup mezarının etrafına asarlar. “Bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar” derler. Eğer ölen kişi sağlığında insan öldürmüş, yiğit bir kişiye öldürdüğü adam sayısı kadar ağaçtan suret yontup mezarının başına dikerler, "Bunlar onun hizmetçileri, Cennette ona hizmet edecekler” derler.⁴⁸⁹

İbn Fadlan’ın anlatımından; kurgan şekli ve yapısının korunduğunu, ölümden sonraki hayatta kullanılmak üzere eşyaları ile gömülmenin devam ettiğini, kurbanların sonraki hayatta binek hayvanı olarak kullanılacağı inancının devam ettiğini, ölünün kurgana oturtularak gömüldüğünü, balbal dikmenin devam ettiğini ve balbalların işaret ettiği kişilerin sonraki hayatta ölene hizmet edeceği fikrinin aynı kaldığını görebiliyoruz.

İbn Fadlan, bazen kurbanların, gömme töreninden hemen sonra kesilmediğini ve kurban kesilmezse, ululardan birinin (muhtemelen kam/şaman) aileye, ölenin kurban istediğine dair haber veren, rüya gördüğünü söylemesi ile kurbanların kesildiğini öğreniyoruz.⁴⁹⁰

Aktarılanlardan, ölenin ruhu ile iletişim kurulabildiği, öte dünyaya ulaşmanın kurbanlar sayesinde olabileceği konusundaki inancın gücünü koruduğunu görebiliyoruz. İbn Fadlan’ın seyahatnamesinde; ölüm ve yas törenlerinde, yüzün kesilmesi ve kan ağlamak ritüellerinden bahsedilmemesi, şahit olmaması nedeniyle olabilir. Dede Korkut Destanlarından yas durumlarında ya da ölen kişinin ardından, hüngür hüngür ağladıklarını, yüzlerini tırnaklayıp, saçlarını yolduklarını, ak giysilerini çıkarıp kara renkli olanları giydiklerini, ölenin atının kuyruğunun kesildiğini öğreniyoruz.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Şeşen a.g.k., ss.15.

⁴⁹⁰ Şeşen, a.g.k., ss.15.

⁴⁹¹ Genç, Kılıç, Aksoyak, *Dede Korkut Kitabı- han’ım hey*, ss.324-326.

Türklerde Gök beyaz (ak), yer siyah (kara) renkleri ile ilişkilendirilir. Ak, gök ile bağlantılı ve kutsal olanı ifade eder. Kara yer ise özellikle ölüm ile bağlantılı olduğunda, yer altını ifade eder. Bu nedenle Türkler ölüm gerçekleştiğinde yas işareti olarak beyaz giysilerini çıkarır ve siyah olanları giyerler.

Oğuz Kağan Destan'ında da gördüğümüz gibi ölüm haberini alan yakınların ilk yaptığı, ak giysileri çıkarıp karaları giymek ya da kara bağlamaktır. Ölüm, cenaze ile ilgili ritüellerde, kara üzüntünün, felaketin, yasın ve ölümün kendisinin anlatım biçimidir.⁴⁹²

“Yer yağız topraktır”, “yerin kulağı var”, gibi deyimlerde de görüleceği üzere, toprak kutun kendisi değildir ancak onun taşıyıcısı ve ruhu olan bir varlıktır. Sık sık siyah renk ile anılır. Gaguzlarda mezarlığın adı “Kara Yer” dir.⁴⁹³

Bugün Gagavuzlarda, Hristiyanlığa uygun cenaze ve yas törenleri olmasına rağmen, hala Gök Tanrı dininden bazı izleri görmek mümkündür. Cenaze merasiminden sonra verilen ölü aşı geleneği devam etmektedir.⁴⁹⁴ Yas 40 gün sürmekte ve yas süresinde karalar giyilmektedir. Ölünün başında hala yas ateşi şeklinde değerlendirebileceğimiz mum yakılmaktadır.⁴⁹⁵

Kurganlarda ve sanat eserlerinde daha önceki bölümlerde anlatılan mitolojik öğelere rastlanmaktadır. Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak, Oğuz arkeolojisinde ve kaynaklarda, farklı mitolojik öğeler görülmemiştir.

3.11. KUMAN-KIPÇAKLAR

Kumanlardan günümüze kalan eserlerden en önemlileri terse çevrilebilen yay ve hareket kabiliyetini engellemeyen zincir örme ve deri zırhlar ile Kumanlara ait kadın ve erkek taş heykellerdir.

⁴⁹² Kalafat, *Ölüm*, ss.196

⁴⁹³ Kalafat, *Tabu*, ss.79-93

⁴⁹⁴ Manov, a.g.k., ss.51-53.

⁴⁹⁵ Manov, a.g.k., ss.51-53.

Kuman ve Kıpçaklar aynı bölgede yaşayan, (Taşağıl'a göre aynı boy farklı oymağa mensup), Türk topluluklarıdır. Kazısı yapılan kurganların tam olarak hangi topluluğa ait olduğunu belirlemek sorun olmuştur. Bu konuda çağdaş arkeologların belirlediği sağlıklı yöntem, Altın Orda devletinden önceki döneme ait kurganları, içinde at kalıntısı bulunup bulunmamasına göre ayıklamak olmuştur. At kalıntısı olanlar Kuman Kurganları, diğerleri Kıpçak Kurganları olarak kabul edilmektedir.⁴⁹⁶

1253 yılında Fransa kralı tarafından Moğolistan'a elçi olarak gönderilen ünlü seyyah Rubruk, Kumanların mezarın üzerine büyük bir tepçik yaparak, mezar taşı olarak da heykel diktiğini ve heykelin yüzünün doğuya baktığını, zenginlerin mezarın üzerine ehram (küçük evcik) yaptırdığını, mezara ölünün içmesi için kımız ve yemesi için de et koyulduğunu ve ölenin hatırasını yad etmek için yasçılarının yaptığı gibi hikayeler anlatıldığını aktarmaktadır. Rubruk'un, Kumanların ölüm ve cenaze törenine dair anlattıklarından; Orta Asya'daki Türk heykellerinde olduğu gibi mezarın üzerine dikilen heykelin elinin göğsünün üzerinde olduğunu ve bir kadeh tuttuğunu, dört yön işareti şeklinde algılayabileceğimiz, mezarın dört yönüne uzun taşlar dikildiğini ve ölenin ölümden sonraki hayata gideceği yolculuğu yapabilmemesini sağlayacak, kurban edilen atların derilerinin sırtlarla mezarın etrafına, her biri farklı bir yönü gösterecek şekilde yerleştirildiği ayrıntılarını da öğrenebiliyoruz.⁴⁹⁷

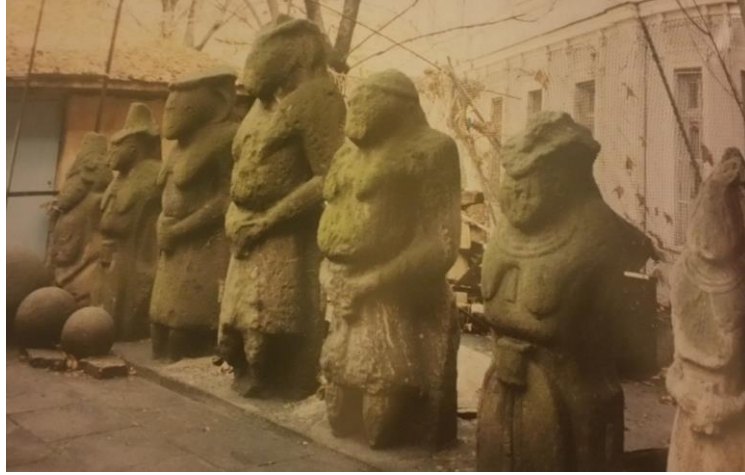
Rubruk'un bahsettiği mezar üzerine küçük evler yapılması, Göktürklerde de görülmektedir. Onlar da mezar üzerine bir ev yapmakta ve evin duvarlarına ölünün resimlerini çizmektedirler. Göktürk kitabelerinde, kağan öldüğünde, Çin kağanının sarayından ressam ve oymacıların (bedizcilerin) getirildiği, onlara ayrı bir ev(bark) yaptırıldığı ve bu evin iç ve dışının tezyinat ya da resimle süslendiği kaydedilmiştir.

Kumanlara ait mezarlarda, eğri kılıçlar, Pandatifli küpeler, miğferler, ok uçları, çanak çömlek (keramikler üzerindeki süsler, Hazar kültürünü hatırlatır), makas, at gemi ipleri, bronz ayna, üzerinde geyik resmi olan sadak (okluk) parçaları vardır. Kurganların bir kısmı taştan yapılmış küçük mezarlardır.⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.308.

⁴⁹⁷ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.310.

⁴⁹⁸ Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss.305-308.

Resim 31. Kumanlara Ait Balballar

Kaynak: İsmail Doğan, Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, ss.58

Kurganlarda ve sanat eserlerinde daha önceki bölümlerde anlatılan öğelere rastlanmaktadır. Daha önce bilgileri verilen topluluklardan farklı olarak, Kuman-Kıpçak arkeolojisinde ve kaynaklarda, karşımıza çıkan gelişen ve/veya değişen mitolojik öğeler bulunamamıştır.

3.12. MACARLAR

Macarlar için de Türk Toplumlarındaki ölüm, cenaze yas törenleri geçerlidir. Ölen için mezara yerleştirilen eşyalar, Macar kılıcı dışında tamamı Avrupa'daki Avar, Avrupa Hun toplumlarındakiler ile aynıdır. Mezarlarda Avar ve Hunların mezarlarına göre daha fazla kılıç görülmektedir. Macar kılıcının özelliği hafif ve az eğimli olmasıdır.⁴⁹⁹

Macarların kısmen yerleşik hayata geçtiğini, mezarlardan çıkan tarım gereksinimlerinden de anlamak mümkündür. Bir kürek ve orak mezar kalıntıları arasındadır. Macar mezarlarında diğer Türk toplumlarından farklı olarak, süslemelerde Hristiyanlığın tesiri ile haç tasvirleri de görülmektedir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Rasonyi, Laszlo, *Doğu Avrupada Türklük*. 1. Baskı. Düzenleyen: Dr. Yusuf Gedikli. İstanbul: Selenge, 2006, ss.56-61

⁵⁰⁰ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, ss.56-61

Macar mezarlarının arkeolojik incelemesinde, ölen için at kurban edildiği ve atın sadece kafatası ve ayaklarının mezara gömüldüğü görülmektedir. Ölen erkek ise, yay, ok ve ok kutuları, kemer parçaları, gibi ateş yakmak için gereçleri içinde taşıdıkları bir tür kemere takılan çanta görülmektedir. Kemer parçalarında Avar ve Hun etkisi içeren süslemeler vardır. Hunlar ve Avarlarda olduğu gibi atlı göçebe sınıfındaki Macarlar için de kemer ve kemer parçaları önemli gibidir.⁵⁰¹ Süsleme için kullanılan plakalar genelde gümüştür. Altın ile işlenmiş bakır süsleme levhaları da Avarlarda olduğu gibi palmet süslüdür.⁵⁰²

Avar ve Hun yaylarında kemik parçalar ile sertlik arttırılmaktadır. Macar mezarlarında da bu kemik parçalarından bulunmuştur.⁵⁰³ Macar okları, Avarların üç yüzlü oklarından farklı olarak düzdür.⁵⁰⁴

Macarların efsanevi anası “*Eneh*” yani türeyiş efsanelerindeki efsanevi varlık bir dişi geyik ya da karacadır.⁵⁰⁵ Daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Macarlar da yemin törenlerinde köpek kurban etmektedirler.⁵⁰⁶

Macarlar, Türk ve Fin-Ugor kabilelerinin birlikte kurduğu bir devlet olduğundan ve uzun süre Türk tesiri ile yaşadıklarından, Türk kültürlü halk olarak kabul edilebilirler. Muhtemelen bu nedenle Bizans kaynaklarında, Macarlardan Türk diye bahsedilir. Fin-Ugor menşei nedeniyle ve yaşadıkları bölgeler itibarıyla, Fin-Ugor ve Alman, Rus etkisi gözlemlenmesi de normaldir. Fin-Ugor kabilelerinin de atlı göçebe olması, Macar halkının birbiriyle kolay kaynaşmasını sağlamıştır. Türk kültürlü bir halk olmaları sebebiyle ölüm, cenaze, yas törenleri neredeyse Türklerle aynıdır. Kurganlarda ve sanat eserlerinde daha önceki bölümlerde anlatılan mitolojik öğelere rastlanmaktadır. Ancak Türk mitolojisinde değişikliğe neden olabilecek bir etkileri olmamıştır.

⁵⁰¹ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, ss.48

⁵⁰² Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, ss.56-61

⁵⁰³ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, ss.50

⁵⁰⁴ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, ss.56-61

⁵⁰⁵ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, ss.41

⁵⁰⁶ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, ss.240-242

SONUÇ

Bu çalışmada amacımız İslam öncesi dönemde Doğu Avrupa Türklerinin mitolojisine genel bir bakış açısı geliştirebilmek, benzerlikleri belirlemek ve farklılıkları ortaya çıkarmaktır. Tez kapsamı; MÖ 8. yy'dan MS 13. yy'a kadar olan yaklaşık 2000 yıllık bir dönemi ve çok geniş bir coğrafi bölgedeki toplulukları içermektedir. Kapsam sınırlarının bu kadar geniş olması nedeniyle, hedefimiz; bütünsel bir bakış açısıyla temel mitolojik öğeler üzerinden, mit, inanç ve kültürlerin yüzyıllar sonrasına aktarılıp aktarılmadığını belirlemek olmuştur.

Çalışmamızın ilk bölümünde tezin konusu olan mit, mitoloji, kültür, efsane gibi temel kavramlar hakkında bilgi verilmiş ve mitlerin sınıflandırması yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde İslam öncesi dönemde, Doğu Avrupa Türk devlet ve topluluklarının kronolojik sırayla kısa tanıtımları yapılmış gerek birbirleri ve gerekse de diğer Avrupa devlet ve toplulukları ile ilişkileri incelenmiş ve tez kapsamındaki toplulukların günümüze ulaşan bakiyeleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Asya'daki ana kitleden ayrılan toplulukların, din ve inanışları da incelenmiş ve mitolojik öğelerinde değişiklik meydana getirebilecek temel çevresel faktörler belirlenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde; toplulukların ölüm, cenaze, yas törenleri yazılı kaynaklar üzerinden araştırılmış, kurganların incelendiği arkeolojik çalışmalar ile karşılaştırılarak, söylence ile fiziksel kanıtın birbirini destekleyip, desteklemediği, birbirini tamamlayıp, tamamlamadığı kontrol edilmiştir. Yazılı kaynakların ve kurganlara ait arkeolojik çalışmaların, yetersiz kalabildiği noktalarda, diğer arkeolojik kanıtlar ve toplulukların günümüze ulaşan bakiyelerinin, mitolojik öğelerindeki izler araştırılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında mitolojik öğeler belirlenmiş, bu öğelere ait kültür ve inançlara yönelik temel unsurlar belirlenmiştir.

Çalışmada da görüldüğü üzere, Türkler Gök Tanrı dininden sonra farklı bölgelerde, başta semavi dinler olmak üzere farklı dinlere de geçiş yapmışlardır. Benimsenen bu dinlerde; Türklerin ilk inançları olan Gök Tanrı dini ile beraber, Atalar Kültü ve Tabiat kuvvetlerine inanç ve bu inançlardan gelen ritüel, inanışlara ait izler

belirgin şekilde görülmektedir. Elde edilen bulgular ışığında, Türklerin ölümden sonra başlayacak ebedi hayata olan inançları doğrultusunda, sonraki hayatın gereklerine uygun anıt mezarlar hazırladıkları görülmüştür.

Ölenin öte dünyaya gidişini sağlayacak binek hayvanlarının, bazen kurban olarak bazen de sanat eserleri aracılığı ile sembolik olarak mezarlara aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Gerçek hayatta yaşadıkları ve hissettikleri şekilde; gök, dağ, su, ağaç gibi kutsal ya da kült kabul edilen varlıkların, mezar yapıları sembolizminde, önemli bir yer tuttuğu gözlenmektedir. Kurgan şeklinin ruhlar makamı kabul edilen dağa benzetilmesi en önemli örneklerdendir.

Türklerin yaşadıkları zor coğrafi koşullarla başa çıkmayı, doğayı ve hayvanları izleyerek öğrendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Doğa ile uyumlu yaşamayı amaç edinen bu toplulukların, doğadan ve hayvanlardan esinlenen yaşam biçimlerinin özelliklerini, ölüm, cenaze, yas törenlerinde ve mezar yapılarının içinde sanat eserlerinde görmek mümkündür. Hayvan mücadele sahnelerinde sıkça karşımıza çıkan, avcı ve doğanın kazananları sınıfındaki yırtıcı hayvanlara olan hayranlıkları ile beraber, avlanan hayvanlara da aynı derecede önem vermeleri, Türklerin doğayı olduğu gibi kabullendiklerini göstermektedir.

İnsan, tarihinin başlangıcından itibaren yeri, göğü, tüm dünyayı, canlı cansız varlıkları ve kendini merak etmiş, her birinin varoluşunda bulduğu hayranlık duyulacak güzel özellikleri kendinde de aramış ya da sahip olmayı istedikleri anlaşılmaktadır. Doğada ve hayvanlarda görülen, insan doğasında olmayan iyi özelliklere ulaşmanın yolu; türeyiş efsanelerinde bulunmuş gibi görünmektedir. Bu bağlamda Türklerin türeyiş efsanelerinde, kutsal sayılan ve kült haline gelen doğa fenomenlerini, başarılı yırtıcı hayvanlar ile tanrıya tevekkül ile kendini sunan avlanan, kurban olan hayvanları görmek şaşırtıcı değildir.

Ölüm, cenaze, yas törenlerine ilişkin inanış ve ritüeller, gelişen ve değişen dünyaya uyumlu ise tıpkı eskisi gibi kalmış, uygun değilse bazen biraz değiştirilerek, bazen yumuşatılarak, bazen de sembolik olarak sadece deyimlerde ve atasözlerinde

korunmuştur. Günümüzde hala kullanılan deyim ve kelimeler mitlerin incelenmesinde dikkate alınması gereken bir diğer çalışma alanı olacaktır.

Tarihte bu kadar geniş bir coğrafyaya dağılmış, bu kadar çok devlet kurmuş, bu kadar çok dine geçiş yapmış olan başka bir millet yoktur. Maruz kalınan etkilerin çokluğuna rağmen, Türklerin ilk inançlarının izlerini günümüze kadar korumaları şaşırtıcıdır ve aynı zamanda ilk inançlarının ne kadar güçlü olduğunun göstergesidir.

Sonuç olarak; milli kültürel mirasımız olan mitler, en eski tarihlerden itibaren kim olduğumuzu, geleneklerimizi ve milli karakterimizi tanımlamaktadır. Toplulukların, nedenini anlamasa da devam ettirdiği gelenek ve ritüeller, ancak Tarih, Arkeoloji, Sanat Tarihi bilim dallarında yapılacak çalışmalar ve mitolojilerinin incelenmesi ile mümkün olacaktır.

Türk mitleri çok yakın tarihlerde üzerinde çalışılmaya başlanmış araştırma konularıdır. Arkeoloji konusunda yapılacak yeni alan çalışmaları ve daha önce yapılmış olanlar üzerinde araştırmaların genişletilmesi, mitlerin derlenmesi ve anlaşılması bakımından çok önemlidir. Özellikle aynı coğrafi bölgelerde, birbiri ardına kurulan devletler nedeniyle, bu bölgelerde yapılan arkeolojik çalışmalara, etnik aidiyeti belirleyecek antropoloji çalışmalarının da eklenmesi çalışmaları destekleyici olacaktır.

Çalışmada kullanılan yazılı kaynaklar günümüz analitik araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış çalışmalar olmadığından, yanlışlıklar ve anlam kaymaları içermektedir. Kaynakların değerlendirilmesi özellikle Türklerin kendi kaynakları daha geç dönemleri referans aldığından, çok dikkatli yapılmalı, karşılaştırmalı olarak ve dönem, yazar, koşullar beraber değerlendirilerek yapılmalıdır.

Kurganlarda birden fazla iskeletin olması, Türkleri yakından tanımayan tarihçilerce yapılan çalışmalarda insan kurbanı şeklinde değerlendirilmiştir. Oysa Türklerde insan kurbanına yönelik bir bulguya rastlanmamıştır. Diğer milletlerde bir kişi ya da fikre bağlılık “ölene kadar” sadık kalınacağına dair yemin deyimleri ile ifade edilirken, Türkçede en büyük sadakat yeminleri “ölümüne bağlı olmak” ve “ölesiye bağlı kalmak” deyimleri ile anlatılmaktadır. Bu konudaki en yakın tarihli örnek;

Atatürk'ün ölümünden dakikalar sonra yaverinin gerçekleştirdiği intihar girişiminde görülmektedir. Çocukluklarından itibaren, hayatı boyunca Atatürk'ün yanında, dostu, arkadaşı, sırdaşı ve yaveri olarak yaşamış Salih Bozok, Atatürk'ün ölümü gerçeği ile yaşayamayacağını düşünerek, intihar etmeye karar vermiş ve göğsüne tek kurşun sıkmıştır. Kurşun bir-iki milim sapma ile kalbini ıskalamış ve bu sayede Salih Bozok hayatta kalmıştır. Açıklamalar ve örneklerden de görüleceği gibi kurganlarda bulunan çoğul cesetlerin, sonraki hayatta beraber olunacağı inancı ve/veya ölene duyulan sevgi, sadakat duygularının sonucu, gönüllü olarak yapıldığını düşünmek mümkündür. Çoğul cesetlerin bir başka nedeni savaşların çok fazla yaşandığı dönemlerde aynı anda ölenlerin fazlalığıdır. Aynı şekilde hastalıktan toplu ölümlerin olması sıkça rastlanan bir olgudur. Yılda iki kez cenaze töreninin yapılması ve Türk kurgan gömü şeklinin ataerkil aile düzenine uygun yapılması da bütün bu nedenlere eklendiğinde, aynı kurganda birden fazla cesedin olması olağan bir sonuç gibidir.

Tez kapsamında olmayan Doğu Avrupa Türklerini de içeren, Asya'daki Türkler ile karşılaştırmalı olarak hazırlanacak daha geniş kapsamlı çalışmalar, geçmişe ışık tutacağı gibi günümüzü de anlamak adına çok önemlidir.

KAYNAKÇA

Kitap

Ahmetbeyoğlu, A., **Atlı Şehirliler Buluntular Ve Kalem Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü**, (1.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2016, (**Atlı Şehirliler**)

Ahmetbeyoğlu, A., **Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları**, (1.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2014.

Ahmetbeyoğlu, A., **Avrupa Hunları**, (1.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2013.

Ahmetbeyoğlu, A., **Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, (1.Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995.

Ahmetbeyoğlu, A., **Sorularla Eski Türk Tarihi**, (2.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2015.

Banarlı, N.S., **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, MEB, İstanbul, 1971.

Bapaeva, J.M., **Tuva Şamanizmi**, (1.Baskı), Kömen, Konya, 2013.

Barthold, W., **Tarihte Türk Dünyası**, (1.Baskı), Çeviren: M.A. Yalman, T. Andaç ve N. Uğurlu. Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

Baştav, Ş., **Büyük Hun Kağanı Attila**, (1.Baskı), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Batur, D. A., **Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (3.Baskı), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Bayat, F., **Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri**, (3.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2017.

Bayat, F., **Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi Mitolojik Kökenleri Ve Teşekkürü**, (2.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2013. (**Oğuz Destan Dünyası**)

Bayat, F., **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, (3.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2015.

- Bayat, F., **Türk Mitolojik Sistemi 1 Ontolojik Ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi**, (3.Baskı), Cilt 1, 2 cilt, Ötüken, İstanbul, 2015. (**Türk Mitolojik Sistemi 1**)
- Bayat, F., **Türk Mitolojik Sistemi 2 Kutsal Dişi , Mitolojik Ana,Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler Ve Demonoloji**, (3.Baskı), Cilt 2, 2 cilt, Ötüken, İstanbul, 2016. (**Türk Mitolojik Sistemi 2**)
- Beydiz, M. G., **Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi**, (1.Baskı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- Çaycı, A., Akgül, M., Karauğuz, G., Şahin, H.A., Baldıran, A., Duran, R. ve Aras, A., **Mitoloji Ve Din**, (1.Baskı), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2012.
- Çoruhlu, Y., **Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu Ve Gelişimi**, (1.Baskı), Kabalcı, İstanbul, 2011, (**Erken Devir Türk Sanatı**)
- Çoruhlu, Y., **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, (1.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2016. (**Kurganlar**)
- Çoruhlu, Y., **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, (1.Baskı), Kabalcı, İstanbul, 2002
- Daim, F., **Avars And Avar Archaeology**, (Editörler: Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl), European Science Foundation, Boston, 2003.
- Diyarbakirli, N., **Hun Sanatı**, (1.Baskı), Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- Doğan, İ., **Doğu Avrupa'daki Göktürk(Runik) İşaretli Yazıtlar**, (1.Baskı), Türk Dil Kurumu, Ankara, 2002.
- Dunlop, D.M., **Hazar Yahudi Tarihi**, (2.Baskı), Çeviren: Zahide Ay, Selenge, İstanbul, 2016.
- Durmuş, İ., **«İskitler» Doğu Avrupa Türk Tarihi** içinde, yazar İlhami Durmuş, ve diğerleri, Düzenleyen: Osman Karatay ve Serkan Acar, 9-55, Kitabevi, İstanbul, 2015.

- Eliade, M., **Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi 3 - Muhammed'den Reform Çağına**, (3.Baskı), Çeviren: Ali Berktaş, Cilt 3, 3 cilt, Kabalcı, İstanbul, 2012.
- Eliade, M., **Demirciler ve Simyacılar**, (2.Baskı), Çeviren: Mehmet Emin Özcan, Kabalcı, İstanbul, 2011.
- Eliade, M., **Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi 1 - Taşdevrinden Eleusis Mysterialarına**, (3.Baskı), Çeviren: Ali Berktaş, Cilt 1, 3 cilt, Kabalcı, İstanbul, 2012.
- Eliade, M., **Mitlerin Özellikleri**, (2.Baskı), Kuram, İstanbul, 2001.
- Ergin, M., **Orhun Abideleri**, (47.Baskı), Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2013.
- Esin, E., **Türk Kozmolojisine Giriş**, (1.Baskı), Kabalcı Yayın Evi, İstanbul, 2001.
- Esin, E., **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, (1.Baskı), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Esin, E., **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi Ve İslam'a Giriş**, (Türk Kültürü El Kitabı, II C, 1/b den ayrı basım), (1.Baskı), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- Findley, C. V., **Dünya Tarihinde Türkler - Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine**, (3.Baskı), Çeviren: Ayşen Anadol, Timaş, İstanbul, 2012.
- Göksu, E., **Türk Kültüründe Silah**, (2.Basım), Ötüken, İstanbul, 2015.
- Grakov, B.N., **İskitler**, (2.Baskı), Çeviren: D, Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2008.
- Gumilëv, L.N., **Eski Türkler**, (7.Baskı), Çeviren: D, Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2011.
- Gumilëv, L.N., **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (3.Baskı), Çeviren: D, Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2003.
- Gumilëv, L.N., **Hunlar**, (5.Baskı), Çeviren: D, Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2013.

Çandarlıoğlu, G., Baykara, T., Salman, H., Donuk, A., İzgi, Ö., Taşağıl, A., Atasay, C., Çoruhlu, Y., Ürekli, M., Türkeli, C., Ağar, M.E., Emecan, F. ve Öney, F., **Türk Dünyası Kültür Atlası**, C1, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1997.

Hacib, Y. H., **Kutadgu Bilig**, (1.Baskı), Çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası - Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Hasanov, Z., **Çar İskitler**, (1.Baskı), Çeviren: İlyas Topsakal, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 2009.

Herodot, **Tarih**, (10.Baskı), Çeviren: Muntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası - Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Hooke, S.H., **Ortadoğu Mitolojisi- Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları**, (2.Baskı), Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

İnan, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm - Materyaller ve Araştırmalar**, (8.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Jordanes, **The Gothic History Of Jordanes (in Englis Version)**, The Princeton University Press, London, 1915, (Madde. 254-258), ss.123-125 (26.12.2018)

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, (37.Basım), Ötüken, İstanbul, 2014.

Kalafat, Y., **Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları V-VI**, (2.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2006. **(Türk Halk İnanç...)**

Kalafat, Y., **Mitik-Mistik Kavşakta Su**, (2.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2015. **(Su)**

Kalafat, Y., **Türk Halk İnançlarında Tabu**, (1.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2012. **(Tabu)**

Kalafat, Y., **Türk Halk Kültüründe Kurt-2**, (1.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2009. **(Kurt2)**

Kalafat, Y., **Türk Kültürlü Halklarda Ölüm**, (1.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2011. (Ölüm)

Kalafat, Y. ve Turan, A., **Hayvan Üslubunda Mitolojik Devirdaim-II**, (1.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

Karatay, O., «**Avarlar ve Bosna : İki Devlet, İki Millet**» **Fikret Türkmen Kitabı** içinde, yazar Yazar Ekibi, 275-287, Ege Üniversitesi Basım Evi, İzmir, 2005.

Karatay, O., «**Ogurlar**» **Doğu Avrupa Türk Tarihi** içinde, yazar İlhami Durmuş, ve diğerleri, Düzenleyen: Osman Karatay ve Serkan Acar, 241-251, Kitabevi, İstanbul, 2015.

Karatay, O., «**Tuna Bulgarları**» **Doğu Avrupa Türk Tarihi** içinde, yazar İlhami Durmuş, ve diğerleri, Düzenleyen: Osman Karatay ve Serkan Acar, 273-295, Kitabevi, İstanbul, 2015.

Karatay, O., «**Avar Hakimiyeti Ve Balkanların Slavlaşması**», Gökdağ,B.A., Karaty,O., (Eds) Balkanlar el Kitabı, CI, (2.Baskı), Akçay, Ankara.

Kıldıroğlu, M., **Kırgızlar Ve Kıpçaklar**, (1.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Kırzioğlu, F., **Kıpçaklar**, (1.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Koestler, A., **On Üçüncü Kabile - Orta Asyanın Yahudi Türkleri Hazarlar**, (2.Baskı), Çeviren: Belkıs Dışbudak, Alfa Tarih, İstanbul, 2017.

Dede Korkut., **Dede Korkut Kitabı - Orjinal Nüshalar**, (233.Baskı), Düzenleyen: Hasan Erbay, TOBB, Ankara, 2014.

Dede Korkut., **Dede Korkut Kitabı Han'ım Hey**, (233.Baskı), Düzenleyen: Hasan Erbay, TOBB, Ankara, 2014.

Kurat, N. A., **Peçenek Tarihi**, (1.Baskı), Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

- Kuzgun, Ş., **Türklerde Yahudilik Ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi - Hazar Ve Karay Türkleri**, (1.Baskı), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015. **(Hazar Ve Karay Türkleri)**
- Küçük, A., Tümer, G. ve Küçük, M. A. **Dinler Tarihi**, (1.Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.
- Ligeti, L., **Tarihte Türk Yurtları**, (1.Baskı), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Mangaltepe, İ., «**Avarlar**» **Doğu Avrupa Türk Tarihi** içinde, yazar İlhami Durmuş, ve diğerleri, Düzenleyen: Osman Karatay ve Serkan Acar, 203-241, Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Manov, A., **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, (1.Baskı), Çeviren: M, Türker Acaroğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.
- Memiş, E., **Atlı Kavimler Medeniyeti - İskitlerin Tarihi**, (3.Baskı), Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012. **(İskitlerin Tarihi)**
- Ögel, B., **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak Ve Buluntularına Göre**, (6.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014. **(İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi)**
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, Cilt 2, (5.Baskı), 2 cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, Cilt 1 (6.Baskı), 2 cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Peter Delius Verlag Kadrosu (Mattyew Bullen, Brian Collins, ..), **Mitoloji**, (2009 Baskısı), NTV Yayınları, Çin, 2009.
- Rasonyi, Laszlo., **Doğu Avrupa'da Türklük**, (1.Baskı), Düzenleyen: Yusuf Gedikli, Selenge, İstanbul, 2006.
- Roux, J.P., **Eski Türk Mitolojisi**, (2.Baskı), Çeviren: Musa Yaşar Sağlam, BilgeSu, Ankara, 2015.

- Roux, J.P., **Türklerin Ve Moğolların Eski Dini**, (2.Baskı), Çeviren: Aykut Kazancıgil, Kabalcı, İstanbul, 2011.
- Roux, J.P., **Altay Türklerinde Ölüm**, (1.Baskı), Kabalcı, İstanbul, 1999.
- Sazak, G., **Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif Ve Sembollerinin Sanata Ve Hayata Yansıması**, (1.Baskı), İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2014.
- Somuncuoğlu, S., **Saymalıtış Gökyüzü Atları**, (1.Baskı), Aktokyay, İstanbul, 2011.
- Somuncuoğlu, S., **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, (2.Baskı), Dekon İnşaat, İstanbul, 2010.
- Strabon, **Geographika**, (XI,11,3), ss.283, (The University of Chicago online Library), (<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>) Erişim Tarihi: 07.01.2019.
- Sümer, F., **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, (3.Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.
- Şener, C., **Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dinleri**, (1.Baskı), İstanbul, 2003.
- Şeşen, R., **İbn Fadlan Seyhatnamesi Ve Ekleri**, (6.Baskı), Yeditepe, İstanbul, 2016.
- Taşagıl, A., **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, (2.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Taşagıl, A., **Kök Tengri'nin Çocukları**, (1.Baskı), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- Tavkul, U. ve Kalafat, Y., **Karaçay-Balkarlar - Tarih, Toplum Ve Kültür**, (1.Baskı), Karam, 2003.
- Thompson, E. A., **Hunlar**, (2.Baskı), Çeviren: Sibel Dinçel, Phoenix, Ankara, 2012.
- Tram-Semen, S., **Atalarımız Hunlar**, (1.Baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

- Tram-Semen, S., **Nart Boyu Türkleri Hun-Karaçaylıların Mitolojisi**, (1.Baskı), Çeviren: Aras Sözüer, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tural, S., **Tarihten Destana Akan Duyarlılık**, (2.Baskı), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1998.
- Türk Tarih Heyeti., **Türk Tarihinin Ana Hatları**, (2.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Türkdoğan, O., **Günümüzde Karaman Ve Hazar Türkleri**, (1.Baskı), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Üren, U., «**Suvarlar**» **Doğu Avrupa Türk Tarihi** içinde, yazar İlhami Durmuş, ve diğerleri, Düzenleyen: Osman Karatay ve Serkan Acar, 189-203, Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Vasary, I. **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çeviren: İsmail Doğan, Ötüken, İstanbul, 2007.
- Xingliang, H. ve Hongzhen, G., **Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi**, Çeviren: Eser Ulun, Kalkedon, İstanbul, 2015.
- Yörükan, Y. Z., **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri - Şamanizm**, (5.Baskı), Ötüken, İstanbul, 2014.
- Yücel, M. U., **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, (1.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- Yücel, M. U., «**Peçenekler**» **Doğu Avrupa Türk Tarihi** içinde, yazar İlhami Durmuş, ve diğerleri, Düzenleyen: Osman Karatay ve Serkan Acar, 449-529, Kitabevi, İstanbul, 2015.

Sürelî Yayın

Ahmetbeyoğlu, A., «**Madara Kabartmaları Ve Kitabeleri**», Tarih Dergisi, S.35, 1994, ss.35-54 (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/101907>, Erişim Tarihi: 07.01.2019)

Bongard, G.M., Grantovsky, Levin ve Edwin A., «**İskitler, Steplerin Göçebe Kuyumcuları**», Görüş dergisi, Aralık, 1976, S.12, ss.45.

Çoruhlu, Y., «**At Ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi**», Toplumsal Tarih, C:16, S.94, 10. 2001.

Çoruhlu, Y., «**Şaman Davullarındaki Resimlerin Anlamı**», Mimar Sinan Üniversitesi, Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sanat ve İnanç/2, İstanbul, 2004.

Doğan, İ., «**Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi**», Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, no. 47 (2 2007): 1-12.

Doğanay, A., «**Türk Sanatında Pelengî Ve Şâhî Benek Nakışları Ya Da Çintamani Yanılgısı**», DÎVÂN İlmî Araştırmalar, S. 17 (2004/2), s. 193-218

Esin, E., «**Tös And Moncuk**», Tek-Emel Esin Vakfı. 1972. <http://tekesin.org.tr/wp-content/uploads/2016/09/138.pdf> (erişildi: 2018).

Şafak, E., «**Türklerde Mitoloji**» ATMD Tarih Dergisi, no. 2 (1 2016): 21-23.

Saadettin Y.G., «**Eski Türklerde Kurban Ve Bununla İlgili Gelenekler**», TDTKD, C62, S371, İstanbul, 10.2017, ss.53

Ürekli, M., «**Kırgızistan'daki Eski Yerleşim Yerleri Ve Tarihi Kalıntıların Değerlendirilmesi: Balasagun, Ak-Beşim, Sarıg (Krasnaya-Reçka)**», Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 5, Sayı 11, Mart 2018, ss. 203-215.)

İnternet Kaynağı

“**Kut**”, Türkçe Sözlük, TDK, 2018,
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, Erişim Tarihi:
28/12/2018

“**Mit**”, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu (TDK), 2018,
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, Erişim Tarihi:
28/12/2018

“**Mitoloji**”, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu (TDK), 2018,
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts, Erişim Tarihi:
28/12/2018

“**Ongun**”, Tarih Terimleri Sözlüğü, 2018, TDK,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat,
Erişim Tarihi: 29/12/2018

“**Söylence**”, Felsefe Terimleri Sözlüğü, TDK, 2018,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat,
Erişim Tarihi: 29/12/2018

“**Söylence**”, Halkbilim Terimleri Sözlüğünde, TDK, 2018,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat,
Erişim Tarihi: 29/12/2018

“**Söylence**”, Tarih Terimleri Sözlüğü, TDK, 2018,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat,
Erişim Tarihi: 29/12/2018

“**Totem**”, Tarih Terimleri Sözlüğü, TDK, 2018,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat,
Erişim Tarihi: 29/12/2018

Kurgan Reprodüksiyonu, Historisches Museum Bamberg, Almanya,
<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/08/hochdorf-almanyada-kurgan-ve-buluntular.html>(26.12.2018)

Ant Kadehi Tutan Heykeller, <https://www.tarihlisanat.com/balballar-gokturk-tas-anitlari/> (26.12.2018)

Demir Ayna, <https://4.bp.blogspot.com/-Qy9YXdSvCBk/WeMeC7o6FPI/AAAAAAAAAXfU/Y4cyq-25mPEz7y6halT9N1dZS1LYFsRIACLCBGAs/s1600/ayna%2Bpaz%25C4%25B1r%25C4%25B1k.png> (26.12.2018)

Böke Motifi Detay, <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/11/scythian-period-deer-stone-and-bronze.html> (26.12.2018)

Fatih Sultan Mehmet'in, Başında Ejderha Figürü Olan Portresi, <https://library.bc.edu/venetianart/items/show/2346> (26.12.2018)

Geyik Plaka, Esik Kurganı, <https://yenidenergenekon.com/755-on-asya-dunyasinda-ilk-turkler-kimmerler-ve-iskitler/> (26.12.2018)

Pazırık Halısındaki Üzerinde Benekler Olan Kutlu Geyikler, <https://www.wannart.com/buzdan-gelen-mucize-pazirik-halisi/> (26.12.2018)

Diğer Kaynaklar

Pınar Dönmez, **Türk Mitolojisi Üzerine Türkiye’de Yapılan Yayınların Bibliyografyası Ve Bu Yayınların Analizi**, Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir 2001.

ÖZGEÇMİŞ

02.04.1974 Bursa doğumluyum. İlk, orta ve lise eğitimimi Bursa’da tamamladım. 1996 yılında Uludağ Üniversitesi Endüstri Mühendisliği bölümünden mezun oldum. Bir yıllık çalışma hayatından sonra İngilizce öğrenmek üzere bir seneliğine İngiltere’ye gittim. 2011 yılında, Preston University- Master of Bussiness Administration alanındaki “*Executive MBA*” yüksek lisans eğitimimi tamamladım. 1998 yılından itibaren mesleğimi, Bilgi İşlem alanında, danışmanlık, proje yöneticiliği ve Bilgi İşlem Müdürü olarak çalışarak devam ettirdim.

Türk Mitolojisi, arkeolojisi ve Türk Sanatı alanlarındaki özel ilgimi ve öğrenme isteğimi disipline edebilmek adına, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesinde, Tarih Ana Bilim dalında başladığım Lisans eğitimimi, 2018 yılında tamamlayarak mezun oldum. Halen Beykent Üniversitesinde Tarih Ana Bilim dalında Yüksek Lisans eğitimime devam etmekteyim.

Esen ŞAFAK